निकषा

(लघूपन्यासः)

विद्वन्मणिः
केशवचन्द्र दाशः

१९८६

प्रकाशिका

देववाणी-परिषद्, दिल्ली

९, वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९
(भारतम्)

निकषा

(लघूपन्यासः)

लेखक :

केशवचन्द्रदाशः

दर्शनशास्त्रविभागे प्राध्यापकः

श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पुरी (उड़ीसा)

१९८६

प्रकाशिका

देववाणी-परिषद्, दिल्ली

९, वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९

(भारतम्)

निकषा (लघूपन्यासः)

लेखकः : केशवचन्द्रदाशः

प्रकाशकः : देववाणी-परिषद्, दिल्ली
६, वाणी-विहार, नई दिल्ली-११००५९

मुद्रकः : प्रवीण प्रिंटिंग सर्विस
३५, टी एक्सटेंशन, उत्तम नगर,
नई दिल्ली-११००५९

संस्करणम् : प्रथमम्, अक्टूबर १९८६

मूल्यम् : विंशति रूप्यकाणि रु० २०-००

Nikaṣā (Sanskrit Novel)

Author : Dnash, K. C.

Publisher : Devavani Parishad, Delhi
6, Vani Vihar, New Delhi-110059

Printer : Parveen Printing Service
35, T Extn., Uttam Nagar,
New Delhi-110059

Edition : Frist, October 1986

Price : Rupees Twenty only Rs. 20-00

प्रास्ताविकम्

'देववाणी-परिषद्, दिल्ली'—इत्येतस्याः संस्थायाः सद्ग्रन्थप्रकाशनमप्यन्यतममुद्देश्यमस्ति । तदनुसृत्य परिषदा १९७८ तमवर्ष तोऽद्यावधि एकोनपञ्चाशद्संस्कृतग्रन्थानां संस्कृतविषयकग्रन्थानां वा प्रकाशनमनुष्ठितम् । परिषदा त्रैमासिकपत्रस्य 'अर्वाचीनसंस्कृत'स्यापि १९७९ तमवर्ष तः प्रकाशनं क्रियते । परिषदा अद्यावधि आन्ध्रप्रदेश - उत्तरप्रदेश - कर्णाटक-केरल - गुजरात - जम्मू-काश्मीर-तमिलनाडु-पञ्चाम्बु-बिहार-मध्यप्रदेश - राजस्थान- हरियाणादिप्रदेशेषु जन्मभाजां कार्यजुषां वा विदुषां रचनाः प्रकाशिताः । अनेके ग्रन्था नैकाभिः संस्थाभिः पुरस्कृता अपि सन्ति । इदानीञ्च परिषदा उत्कलराज्ये गृहीतजनुषः विद्वन्मणिकेशवचन्द्रदाशप्रणीतस्य 'निकषा' नाम लघूपन्यासस्य प्रकाशनं क्रियते । युवा लेखकः श्रीकेशवचन्द्रदाशमहाभाग उत्कलराज्ये पुरीनगर्यां श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालये दर्शनविभागमलङ्करोति । अस्य 'प्रणयप्रदीपं' 'हृदयेश्वरी' 'महातीर्थं' 'भिन्नपुलिनम्', 'अलका', 'निम्नपृथिवी' 'दिशा विदिशा', 'तिलोत्तमा', 'मधुयानम्', 'आवर्तम्', 'शीतलतृष्णा', 'प्रतिपद्' इत्याद्या गद्यपद्यरचना इतः पूर्वं स्वातन्त्र्येण विविधसंस्कृतपत्रिकासु वा प्रकाशिताः सन्ति । श्रीदाशस्य शैली लघुवाक्यमयी वर्तते ।

'निकषा' नाम्नि लघूपन्यासेऽस्मिन् लेखकेन जिजीविषा-जीवनयोर्दूरता केन्द्रीयविचारत्वेन स्थापिता । गोविन्द-यमुना-मीनाक्षी-चरक-सूचीप्रभृति पात्राणि स्वचरितैरमुमेव विचारविन्दुं विस्तारयन्ति । मायानामकं कल्पनास्थितं पात्रमपि अत्र स्वयोगदानं करोति । 'हे पिपासो । हे यियासो ! जिजीविषाजीवनयोः दूरता अद्यावधि न त्वया आकलिता…।' इति वाक्येन लेखको जीवनस्य यथार्थरूपं प्रस्तौति ।

अस्य लघूपन्यासस्य रसमास्वादयितुं समीक्षणं च कर्तुं सहृदयाः विद्वांसश्च सादरमामन्त्र्यन्ते ।

अहं देववाणी-परिषत्पक्षतः श्रीदाशमहाभागाय साधुवादान् समर्पयामि येन स्वकृतेः प्रकाशनमितोऽनुमतम् । श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य कुलपति-कुलसचिवाभ्यां कृतिमिमामवलम्ब्य स्वविचाराः प्रदत्ता इत्येतौ महानुभावावपि

धन्यवादार्हौ । शुद्धिपत्रानुसारं कृपालवः पाठकाः मुद्रणत्रुटीनां संशोधनं कर्तुं सादरं प्रार्थ्यन्ते ।

'निकषा'-लघूपन्यासेन देववाणी-परिषत्प्रकाशितानां ग्रन्थानाम् अर्धशती सम्पूर्यते । सर्वेभ्यः परिषत्सदस्येभ्यो वर्धापनम !

(डा० रमाकान्त शुक्लः)
महासचिवः
देववाणी-परिषद्, दिल्ली

शरत्पूर्णिमा वि० सं० २०४३·
६, वाणी-विहारः,
१७.१०.१९८६ ई०
नयी दिल्ली-११००५९

SHRI JAGANNATH SANSKRIT VISHVAVIDYALAYA

Prof. B. K. MOHANTY
Vice Chancellor (KULAPATI)
Shri Jagannath Sanskrit Vishvavidyalaya
PURI

Dated 29-9.1986

FOREWORD

I have gone through the novel "Nikasha" written by Shri Keshab Chandra Dash. The sweetness of the language and the free and liberated flow of thought have made the book pleasing and impressive. Shri Dash has introduced a distinctive style of his own in Sanskrit literature and brought in modern sentiments as the base of his theme. I congratulate Shri Dash for his laudable effort to bring Sanskrit literature to the main-stream of our current thought.

Sd.
(Prof B. K. Mohanty)

पुरीस्थश्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य कुलसचिवस्य
श्रीमद्जगद्बन्धुपाठिशर्ममहाभागस्य

अभिमतम्

युवकवेः केशवचन्द्रस्य "निकषा" नाम लघुकथायाः पठन-सौभाग्यमुपलभ्य कृतकृत्योऽस्मि। संस्कृतभाषायां पारंपरिकगद्यशैलीं विहाय भिन्नमार्गेणैव प्रचलित-गद्यप्रबन्धस्य शैलीमवलम्ब्य कवि-केशवेनेयं लघूपन्यासिका मनोज्ञरीत्या विरचिता। भारतीय-संस्कृतौ सुदुस्तरं सुगभीरं जीवनदर्शनमेव स स्वकीयकथायां सांप्रतिकसमाजदृष्ट्या समन्वेति। भाषा तस्य काव्यमयी, भावस्तु लालित्योपेतः, चरित्रवर्णनं च वस्तुचित्रमेव। संस्कृतभाषायां केशवचन्द्रस्य एष उद्यमः प्रशंसनीयः।

—श्रीमद्जवन्धुपाठिशर्म्मा

निजकथा…………

वक्तव्यं बहु। परमवकाशो न सरलः। जीवनपथे हि नाना कथाः नाना व्यथाः। आशा अपि अलमर्था। तथापि कर्मणि मे अशेषविश्वासः। विश्वासमूले प्रोत्साहका अनेके।

'निकषा' अत्र निकटवर्त्तिनः समस्या। समस्येयं पारम्परिकी ……सामाजिकी…… सामूहिकी…… च। परिवर्त्तितयुगबोध इह जनरवः। अतथ्यं च तथ्यम्। तथ्यं च निह्नुतिप्रियम्। भग्नांशोऽत्र इतिहासः। परिस्थितिः प्रतिभूः। कर्मणो नागबन्धो जीवनस्य शुभेच्छा। जिजीविषायां लोलुप-मनोभूमिरेव मूल्यवोधस्य अनुक्रमणी। अधिष्ठानसाक्षात्कारे प्रणवः पार्थिवः।

परितः परम्परायाः पृष्ठभङ्गः। जीर्णोद्धारे अहमपि क्षयिष्णः। पथि गता बहवः। परमपथे मे रतिः। अवितथे मतिः। नेयं मे प्राप्तिः। न वा अप्राप्तिः। केवला सेवा……आत्मनः……… वर्त्मनः…… ।

'निकषा' चकास्ति अद्य देववाणी-परिषदि। प्रकाशने तत्परः डा० रमाकान्तः शुक्लपरः। अग्रजोऽयं साक्षात् संस्कारः। अग्रिमा तदीया अग्रगतिः। तस्य अरणिः[1] अस्मत् सरणिः।

—केशवचन्द्रः

१· 'अरणिः' संघर्षस्य प्रतीकम्।

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३	१	विरभ्य	विरम्य
८	४	शक्ष्यसे	शक्ष्यसि
६	१०	वीजारङ्कु	वीजाङ्कुर
११	४	भयः	भयम्
१३	२४	मन्रिं	मन्दिरं
१५	५	वर्धनस्पधी	वर्धनस्पर्धा
१८	२१	विलसस्य	विलासस्य
१६	२	अन्वेष्टष्यम्	अन्वेष्टव्यम्
१६	१५	संजायाते	संजायते
२७	१३	सान्वयामि	सान्त्वयामि
२७	१६	वृद्धपितवान्	वृद्धापितवान्
२७	२५	हृदया	हृदय
२८	१८	ज्योतिपो	ज्योतिषो
२६	४	विवाहप्रस्तवो	विवाहप्रस्तावो
३८	१४	क्य	क्व
३८	७	हरिता	हरीता

निकषा

(ने० प्रो० केशवचन्द्र दाशः, पुरी)

अनुस्वारायते टिट्टिभी। तथापि परिक्रमा न समाप्ता भवति। सा परिक्रमते··· संक्रमते····· आक्रमते। तथापि अभिक्रमणस्य मार्गो न मिलति। केवलं परिचरणम्····· परिभ्रमणम्····· परिक्रमणम्··· प्रदक्षिणम्।
वासर आषाढीयः।

विहरति विहगी। वहति वातः। वारिधारा विनोदिनी। प्रकाशो विवशः। आर्द्रता प्राणमयी। गुल्मानि सतृष्णानि। पन्थानस्तु गमन-परिपन्थिनः।

विषुवशिशुरिव विविक्तभग्नांशः स्मरणार्थं सर्वनाम एव। निकटे शाल्मलीतरुः महामेरुः। चतुःपार्श्वे तृणजीवनी तु अलक्ष्यसर्जनी। गुल्म-विभवे भग्नांशो मनोहर। विकलोऽयं तथापि व्याकुलः निजजातक-निमित्तम् ··। तस्य जातकं कुत्र···? कः तस्य जन्मदिनाङ्कः? का सा वेला··· ? कुत्र वा स. प्रतिभूः ····ज्योतिष···?
साक्षी विमथ्यमानः।

आषाढयामिनीनां कस्मिन्नेकप्रलयप्रवाहे तस्य जातकं परिभ्रष्टम् ···नष्टम् .। प्रायः, शनिमहादशायां सा एका तिथिविहीना वेला।

टिट्टिभी सुस्पष्टा। ध्वनिरपि तस्याः श्रुतिगोचरः। ध्वनिषु शुभायते भग्नांशविभा। भग्नांशोऽयं लघुग्रामस्य देवालयः। ग्राम्यवसतिः देवालयस्य परिधिः। निकटनिर्झरः अस्य इतिहासः। निर्झरवालुका अस्य केलिशाला। समीपस्थपर्वतः अस्य नीरवनेपथ्यम्। नर्यत्नपादपा अत्र नित्यपुष्पाः। तथापि गहनेऽस्मिन् लघुविपिने प्रौढिमुदाहरति स्थवीयान् अयं भग्नांशः।

ह्रसीयान् वृद्धः तथापि कर्मठः। पाषाणीया रतिः तस्य अद्यापि वर्षीयसी। भग्नांशस्य शेषांशेष्वपि सः यत्नवान्। पाषाणान् स्तूपी-करोति। विषमान् समीकरोति। विकलान् सकलीकरोति। सकलं च सन्निधत्ते। नयनाग्रे तस्य सूर्यः केवलम् अस्तमेति। सकलजपेषु वयः स्वादः तथापि प्रणवः।

वृद्धोऽयं गोविन्दः।
मन्दिरमिदं तस्य पैतृकसम्पत्तिः। स च इह विपाकपूजकः। उपासना-परंपरायाः शेषवंशधरः। यौवनं तस्य भग्नांशस्य प्रकोष्ठेऽस्मिन् व्ययितम्। स च अत्रैव वृद्धः संजातः। तस्य परिवारकल्पनायां प्रतिमाद्वयमेव जनानां वचनपथे अवतरति—सः...,तस्य वृद्धा विधवा भगिनी यमुना च।

भग्नांशस्य एकस्मिन् जीर्णप्रकोष्ठे उभयस्य निवासः। चिरतरः अत्र तयोः अनुरागः। परमनुदिनं भग्नांशतः पाषाणः स्खलति। छिद्राणि शरीरं वर्धयन्ति। नवतृणानि आविर्भवन्ति। सन्धिः वियुज्यते। पुरातन-वातायनेषु नूतननयनानि आलोकं पिबन्ति। तथापि तरुवरच्छाया इह दयाप्रणयिनी।

संध्या अत्र बंध्या। अन्धकारश्च कबन्धः। सुन्दरी तु मन्दोदरी खद्योतिका। शारदीया मञ्जरी इह क्षणाय स्वप्नजीविनी। अयमेव विशेषः। ततः सैव वारिधारा। लघुनिलयानां सैव ललितलीला। तदेव निर्झरलालित्यम्।
आकाशो मेदुरः।

मेघो वर्षति। वीथिषु जलप्रवाहो मन्थरः। प्रवाहेऽस्मिन् वालकेलिः चपला। गोमूत्रेषु पल्वलीभवति गोशाला। निर्झरकुञ्जमद्य आषाढस्य शौचालयः।

यमुना अस्वस्था। शय्यायां नयनं निमील्य पतति। मध्ये मध्ये सा पृच्छति।

—गोविन्द···।
—हुँ···। किं वदसि ?
—वृष्टिः न विरता ?
—नहि।
—भवतु··· ··।

गोविन्दः पूजायां मग्नः। गुञ्जन् गुञ्जन् स्तोत्रं पठति। भगिनी अन्तरा अन्तरा पृच्छति।

—गोविन्द······! माया कदा आगमिष्यति ?
—हुँ··, आगमिष्यति।
—परं कदा ?

गोविन्दस्तु स्तोत्रं पठति। मध्ये विरम्य प्रतिमोपरि पुष्पाणि स्थापयति।

--गोविन्द··· ··!

—किमर्थं सदा "गोविन्द······गोविन्द···" ?

—अरे···? अस्मिन समये यदि सा नागमिष्यति तर्हि कदा आगच्छेत ?

—स्थानमिह कुत्र ? कुत्र वा सा निवसेत् ? सा तु अधुना वयस्का। एकस्मिन प्रकोष्ठे ·····?

—नूतनं गृहं निर्मितं खलु ?

—तत्तु न संपूर्णम्।

—प्रकोष्ठमेकं तु संपूर्णम् !

—तत्कृते प्रकोष्ठद्वयमावश्यकम्।

—प्रकोष्ठद्वयम्······?

-- नूनम्। यदि सा आगमिष्यति तर्हि न पुनः सा एकाकिनी निवसेत्।

— सत्यम्···। समीचीनम् उक्तम्।

यमुना आश्वस्ता भवति—बहुदिनात् माया इतः प्रस्थिता। अधुना सा मातुलगृहे। तत्र सा सानन्दं निवसति इति गोविन्दो वदति। सा तु मम कन्या। नूनमेकदा मत्समीपं प्रत्यागमिष्यति। अत्र कः सन्देहः ? पुनश्च किं वा वर्तते अत्र तदर्थम् ? निवस्तुमिह गृहं नास्ति केलिनिमित्तं तथाविधाः सख्यः न सन्ति भोजनाय अपि अन्नं नास्ति। अथवा अत्रागम्य किं सा करिष्यति ? किं वा द्रक्ष्यति ? किमिदं ······· भग्नप्रकोष्ठम् ?

इत्थं मनसा विजल्प्य सा वदति।

—गोविन्द···!

--उम् ·· ।

—माया तत्र निवसतु। मा याहि ताम् आनेतुम्।

गोविन्द उदासीनः। हृदये तस्य अर्धशताब्दस्य विषादलेपः। भगिनी यमुना इयं तदा बालिका। ज्येष्ठा अपि सा कनिष्ठा इव आचरति स्म। अद्यापि स्वरे तस्याः स एव स्नेहाधिकारः। सा एव कनीयसी चपलता। सैव बाल्यप्रवृत्तिः ·····गृहनिर्माणाय।

अङ्गणं परिष्कृतम्। तत्र प्रकोष्ठमेकं निर्मितम्। प्रकोष्ठस्य निर्माणे बहुधनं व्ययितम्। बहुपरिश्रमोऽपि कृतः। पितामहकालतो यत् संचितमासीत् तत् सर्वं गतम्। तथापि गृहं न संपूर्णम्।

एतदर्थं गोविन्दः चिन्तितः। पूजावसरे यत् किंचित् दक्षिणारूपेण मिलति तत्तु द्वयस्य भोजनाय पर्याप्तं न भवति। को वा अत्र तथाभूतदानी ? सर्वे तु दरिद्राः। प्रसादार्थं सर्वेषामाग्रहः। कृपानिमित्तं सर्वे भिक्षवः। किं वा वर्तते एषु त्यागाय ? केवलं परिश्रमः……केवलं जीवनम्।

कदा क्वचित् वा परदेशी कश्चित् जनसेवार्थमिह आगच्छति। कियद्दिनं स्थित्वा सः पुनरपि दीनः संजायते। निवस्तुं गृहं न प्राप्नोति। अन्ततः निजदेशं प्रत्यागच्छति।

अत्र पुनः गृहमिति न किमपि अस्ति। सर्वं कुटीरमेव। धनदाने च तदपि न मिलति। एतदर्थं गोविन्दः गृहनिर्माणकल्पनाम् अकरोत। गृहेऽस्मिन् प्रकोष्ठद्वयमेव। एकस्मिन् सः निवसेत्। भगिनी तु जरातुरा। तस्याः तत्र निवासे न काऽपि हानिः। अपरप्रकोष्ठं तु परदेशिनां कृते। परदेशिनः तत्र निवसेयुः। भाटकरूपेण किंचित् धनमपि प्रयच्छेयुः। भाटकधनेन कियत्परिमाणेन अभावपूरणं भवेत्।

इदानीं तु प्रकोष्ठमेकं निर्मितम। अपरप्रकोष्ठस्य कृते धनं नास्ति। धनागम केन प्रकारेण वा कर्तव्यः ? यदि कश्चित् परदेशी आगच्छेत् तर्हि इदानीं स अस्मिन् प्रकोष्ठे निवसेत्। यत् किंचित् धनं दद्यात् तेनैव अपरप्रकोष्ठस्य निर्माणं सम्भवेत्। मन्दिरमिदमधुना आवयोः निवासो भवतु। का हानिः…?

गोविन्दः प्रतीक्षते।

प्रतीक्षायां वार्धक्यं नाटकीयम्। अन्वेषणे दौर्बल्यं भाटकीयम्। पूजायां माया एव माहेश्वरी। तथापि जपेषु प्रणवः पार्थिवः चित्तविक्षेपश्च स्वस्तिबोधः………परदेशी आगमिष्यति।

भग्नांशस्य अन्तराले अयुतकिंवदन्ती अद्यापि कान्तिमती।

………केयम् ? केयं गन्धहीना अन्धवीथिषु संचरति ? अभिसारिका शतभिषा ? ……नहि, उपासिका शतभिषा। मुकुलितकबरीमध्ये श्वेतकलिः श्वेतदुकूले च सात्त्विकविभा। हस्ते पूजास्थाली। मुखमण्डले आतिथेयी। अर्चना……।

—राजन्……! राजन्……!

गर्जितवान् गोविन्दस्य पितामहः।

—राजन्……! नेयं राजनर्तकी। इयं कूलवधूः।

वन्धुरा आसीत् तिलतण्डुलिता आषाढसंध्या तदा । तदनु प्रसूतिकाया आर्तनादो निर्ममोऽभूत् । देवालयः समरभूमिः अभवत् । परिणामः भयंकरः संजातः ।

किमयं शतभिषायाः अभिशापः ?

नहि , एतत्तु जनश्रुतिमात्रम् ।

गोविन्दः पूजासदने आसीनः । निरामयकामनया यमुना तत्र निमीलितनयना । तथापि नम्रनिवेदने तस्या माया एव याच्ञा । अनुभवे सा एका अनिर्वचनीयमाधुरी । जीवनेऽस्मिन् त्रिकालस्य समन्वयशोभा । वहिर्विश्वस्य शान्तये सा पुनरेका सान्त्वनाधारा । यमुना आश्वस्ता— माया प्रत्यागमिष्यति ।

पूजाविशेषे दिवस समस्यते । नीराजनासु नैवेद्यायते पश्चिम-जीवनी । संकुचितनमोमुद्रायां वात्सल्यजडीभवति मुक्तये लोतकम् । समर्पणेषु माल्यायते अतीतस्य विषादलेशः । तथापि शान्तये आत्मनः स्वस्तिनाद एव सामग्रीभवति ।

गोविन्दः व्यापृत :

गृहनिर्माणं प्रचलति । यमुना तत्र संचरति । उपलानि एकीकरोति । तृणानि उत्पाटयति । नतोन्नतप्रदेशान् समतलीकरोति । नवप्रकोष्ठं पुनः पुनः परिष्करोति । अलिन्दमुपलिपति । ततः इन्धनानि संगृह्णाति । गोशालायां च तत् सर्वं संस्थापयति ।

प्रकोष्ठेऽस्मिन् तस्य महान् आदरः । यतो माया अत्र निवत्स्यति । तस्या एव अत्र अधिकारः । अतः यमुना अत्र उपवेष्टुं कस्मै अपि स्थानं न ददाति । सदा कुक्कुरान् विताडयति । विहगान् करतालेन दूरयति । यदा आलापार्थं केचित् आगच्छन्ति तदा अलिन्दतले एव आसनं ददाति । गृहप्रतिष्ठा न जाता । होमसंस्कारोऽपि नाभूत् । महेश्वरस्य अभिषेकः न संजातः । अन्येषां पादपतनेन गृहमिदम् अपवित्रं स्यात् ।पुनश्च योऽत्र निवसेत् तस्यापि अमङ्गलं भवेत् । परं यदा माया आगमिष्यति तदैव गृहप्रवेशः ।

गोविन्दस्य स्मरणे काल एव अतिथिः ·····।

अतीतस्य वेला भिन्ना आसीत् । समयः कर्मानुसारी आसीत् । अद्यत्वे तु सर्वं पर्याकुलम् । न किमपि नियतमस्ति । सर्वं पुनः वर्धन-शीलम् । सर्वं वर्धते । परं जनो न वर्धते । वर्धते केवलं तस्य उदरः तस्य व्याधिः······तस्य विचिकित्सा · तस्य नपुंसकता ···· ।

तथापि जीवनधारणार्थं योजना आवश्यकी। योजना तु भवति। किन्तु न तस्याः परिपूर्तिः। इत्थमनेका योजना स्वीकृता तिरस्कृता अपि। फलं तु यथा तथा। अत्र कारणं स्पष्टं—सर्वं भोजनरूपेण स्वीकर्तुं शक्यते। किन्तु करप्रक्षालनाय जलमावश्यकम्। परं यदि जलं भोजनत्वेन गृह्येत तदा केन हस्तप्रक्षालनं भवेत् ?

निःश्रमो रविवासरः।

यमुना इतस्ततो भ्रमति। गृहं च पुनः पुनः पश्यति। ह्यस्तने प्रकोष्ठमिदं चूर्णेन धवलीकृतम्। अद्य इदं निर्मलं दृश्यते। अतः निवसनाय उपयुक्तम्। परमियत्सु न कार्यसमाप्तिः। अस्य सज्जीकरण-मावश्यकम्। अतः यमुना अद्य तस्याः पेटिकाम् उन्मोचितवती। तत्र च बहुदिनात् संचितानि चित्राणि निष्कासितवती। इमानि तु केवलं कन्याचित्राणि। एषु चापि कति विवाहस्य निमन्त्राणि सन्ति। सा सर्वाणि एकीकृत्य प्रकोष्ठे स्तूपीकरोति। एकमेकं च भित्तौ स्थापयति। क्षणं च पश्यति। ततो निदधाति। पुनः निरीक्षते। ततो हसति। तदनु विलपति—सर्वमेतत् मायायाः चित्रम्। तस्या बाल्यं, तस्या कैशोरं, तस्याश्च यौवनम् एषु प्रस्फुटितम्। सर्वा अपि कन्या 'माया' एव। माया तस्या कन्या। सा अत्रैव विवाहं करिष्यति। अत्रैव सुखिनी भविष्यति।

अनुकूलवेदना सुखस्य अपरनामश्रीः। परमस्यां पर्य्युत्सुकता विषादस्य निदानविन्दुः। विन्दुरयम् आणवयुद्धं सृजति अन्तःकरणे। वार्धक्यं वैधव्यं च समरस्य परिणामो भवति। ततः प्रवृत्तेः विलापे अनपत्यता नभोमयी प्रतिपद् संजायते।

यमुना तन्मयी।

सजलनयने तस्या 'माया'रूपा घूर्णिः कन्यावात्सल्ये हृदयं सिक्तम्। उत्कण्ठायां जडीभूतं मनः।

—भगिनि ··· ! भगिनि···? यमुने !

सम्बोधयन् उपस्थितो गोविन्दः।

—किमत्र करोषि ! अरे···! किमिदं कृतम् ? सर्वं नाशितम्। यः अत्र निवसेत् किं सः चिन्तयेत् ?

--किं चिन्तयेत् ?

—त्वंतु सर्वमिदं मलिनीकृतवती।

—न मलिनीकरोमि। परं सज्जीकरोमि।

—योऽत्र निवसेत् सः सज्जीकरिष्यति । तव किमर्थं चिन्ता?
—को निवसेत् ?
—परदेशी ।
—परदेशी ··! कोऽयं परदेशी ··? अत्र माया निवत्स्यति । सा एव अधिकारिणी अस्य । अन्यस्य कस्यापि स्थानमिह नास्ति ।
गोविन्दः नीरवः · ।

भावनायां तस्य एकतः परदेशी । अन्यतो माया । उभयस्य शारदीयसंपर्कतले उन्मादिनी यमुना दुस्तोषणीया । वयोग्रस्तः गोविन्दः केवलं समन्वयम् अभिलषन इष्टदेवनिकटे आनतः । सकलनिमीलने तस्य तथापि एका वेदमेदुरा दीर्घलिपिः जीवनस्य आदिनादं सनाथयति । उद्भासते च उपासना शिल्पायनी, यत्र स एकः ह्रस्वकिङ्करः ।
गोविन्दः मनस्यति ।
तद्दिने पञ्च क्षुधार्ताः शिल्पिनः उपस्थिताः । सर्वे कातरभावेन एकेनैव स्वरेण अन्वनयन् ।
—राजन्······! मन्दिरस्य पूर्णतानिमित्तं समयः अपेक्षते । निर्मितिरियमेका कला । कला च जीवनस्य विम्बरूपा । इयं च जीवनाय कल्पिता । यथा भवतां कीर्त्तिः परितः प्रसरेत् तथैव यत्नः क्रियते अस्माभिः ।
—नहि···। यूयं प्रतारकाः । युष्माकं वचने न मे विश्वासः ।
—वयं क्षुधार्त्ता, राजन् ! दिनत्रयेभ्यः अद्यावधि अन्नस्य दर्शनं न कृतम् । अनुगृह्णातु अस्मान्······।
—भवतु······। गम्यताम्······।
शिल्पिनः प्रस्थिताः । राजा सत्वरम् आदिशत् ।
—प्रहरिन्···!
—प्रभो···!
– यावत्कालपर्यन्तं निर्माणं न समाप्तं तावत्कालं यथा शिल्पिनः जलमपि न स्पृशेयुः तथा व्यवस्था क्रियताम ।

आज्ञावहः प्रहरी प्रस्थितः । तदनु शिल्पिनां अन्नप्रतीक्षा स्वेदजर्जरा अभूत् । तेषां लोतकेषु मन्दिरस्य पाषाणाः कलुषिता ।
किमयं भग्नांशः लोतकस्य परिणतिः ···??
नहि, एतत्तु जनश्रुतिमात्रम् ।

अतीताऽपि विपत्, तस्याः स्मृतिः तथापि भयङ्करी । गोविन्दो विषण्णः । मनसि तस्य अतीतलेशः तथापि अकरुणः ।

यमुना अद्य नितरामस्वस्था। निकटे न कोऽपि अस्ति। सा च 'माया···माया'···इत्येवं प्रजल्पति।

—माये···! माये···! कुत्राऽसि त्वम्! न पुनः मां विलोकयितुं शक्ष्यसे। समय उपगतः। अहं चलिष्यामि। 'शेषसमयेऽस्मिन् न ते चिन्ता मां जहाति। अहं रुग्णा···त्वदर्थमेव।

गोविन्दः ज्योतिषमानीय उपस्थितः। यमुना किंचित् आश्वस्ता संजाता।

—ज्योतिषमहाशय! प्रायः, इयं मे शेषावस्था।

—नहि! आश्वस्ता भव। अहं जातकं पश्यानि।

—गोविन्द! जातकं तस्यां पेटिकायामस्ति। तदानय···।

ज्योतिषः ग्रहचक्रमङ्कितवान्। गुञ्जन् गुञ्जन् अङ्कान् कषितवान्। ततः सान्त्वनापूर्वकमवदत्।

—भगिनि···। अधुना ते आयुः अस्ति। व्यस्ता मा भव।

—का दशा अधुना?

—शनिमहादशा।

- कियत्कालं भोगः?

—भोगस्तु अनेकदिनपर्यन्तम्। किन्तु न तथा हानिः भवेत्।

—हानिस्तु भवति।

—तदर्थं प्रतीकारः करणीयः।

—प्रतीकारः···! कीदृशः···?

—शनिवासरे दानं कर्त्तव्यम्।

—किम्भूतं दानम्?

—कृष्णधनम्·· कृष्णधनं नाम···कृष्णवसनम्, कृष्णा गौः, कृष्णवृषभाय भोजनम्, कृष्णजनेभ्यश्च अन्नम्। शनिवासरे एतत् सर्वं दानरूपेण प्रदातव्यम्। अनेन पापदशा खण्डिता भवेत्।

—रोगः केन रूपेण शमिष्यति?

—दशाखण्डने रोगनाशः। परं यदि शीघ्रमारोग्यं काम्यते तर्हि रुद्राभिषेकः करणीयः। ततश्च शिवमन्दिरे महामृत्युञ्जयमन्त्रस्य जपः करणीयः अथवा अतिप्रत्यूषे शक्तिपीठे चण्डीपाठः करणीयः।

—एतत्सर्वं कथं वा सम्भवेत्?

—कथं न? भ्राता गोविन्दो वर्तते। स तु सर्वमायोजयिष्यति।

—भवतु···, भवतां कृपा···।

गोविन्दः सविनयं शनैः अभाषत ।
—इदानीं ज्योतिषो गमिष्यति । तस्य दक्षिणा…?
—हँ…, भवतु । पेटिकायाम् अस्ति । तदानय…।

ज्योतिषः दक्षिणां प्राप्य हर्षोत्फुल्लः संजातः । गन्तुं च उद्यतोऽभूत् । यमुना प्रणतवती ।

—माऽस्तु ……माऽस्तु……। अधुना भवती रुग्णा…। माऽस्तु प्रणामः । ईस्वरस्य करुणा युष्माकमुपरि अस्ति । अस्माकं च कल्याणमस्ति । रोगः नूनमुपशमेत् । हँ भवतु, भ्रातः ! अन्यत् अन्यदा…।

ज्योतिषः निष्क्रान्तः । तस्य जातककथायां सैव प्राचीनयाच्ञा वीजा रङ्कुन्यायेन अद्यापि ईश्वरं संसारं च ग्रहचक्रेषु भ्रमयति ।

करुणायां ऋणी अधुना रुग्णनिलयः । जरदुल्लुकस्य परिवारे तथापि रजनीयं चिन्तानिविडा । गहना च तिमिरतृष्णा । आहारं विना ,चित्करोति टिट्टिभशिशुः निकटपल्वले । तारापुञ्जेषु वारुणी केवलं प्रकाशश्रावणी । नीलनभो योगेश्वरः ।
गोविन्दनयने नीलरात्रिः विनिद्रा अभूत् ।

प्रतिवेशिनी मीनाक्षी प्रातः उपगम्य कुशलमपृच्छत् । गोविन्दस्तु विमुख आसीत् । अद्य यमुना अपि न मुखं विमोचयति । किं कर्तव्यम् ? कुत्र वा औषधिः प्राप्येत ? एवं चिन्तामग्नो गोविन्दः । मीनाक्षी तस्य मनोभावं विज्ञाय अवदत् ।
—भ्रातः ! ह्यस्तने कश्चित् वैद्य आगतः । अस्माकं ग्रामे तस्य नियुक्तिः संजाता इति श्रूयते । यदि भवान् तमुपगच्छेत् तर्हि…।
—हँ । तदेव करिष्यामि‥ ।

गोविन्दः वचनात् विरतः । मीनाक्षी निजमनोभावं वक्तुं अवकाशं न प्राप्तवती । पूर्ववत् अद्यापि हताशया प्रस्थितवती ।

तस्याः कष्टगमनं निरीक्षते गोविन्दः । चिन्तयति अपि । नवीनेऽस्मिन् प्रकोष्ठे सर्वेषां दृष्टिः । मीनाक्षी बहुवारम् अनुरुद्धवती, "भ्रातः ? अहमपि परदेशिनी ‥। अहमपि भाटकं दास्यामि"…। गोविन्दस्तु न कदापि किमपि वदति । युवती मीनाक्षी अत्र वृद्धा संजाता । यायावरी सा अत्रैव स्थायिनी अभूत् । तस्याः शिक्षकपतिः अत्र पुनः वृद्धोऽभवत् । शिक्षकतानिमित्तं ग्राम्याः तस्मै भूमिं प्रदत्तवन्तः । तस्य च शिक्षकता समाप्ता । वराकः दिवंगतः । परं तथापि

गृहमेकं निर्मातुं नाशकत्। अद्यापि परगृहे मीनाक्षी निवसति। दुःखं सहते। भर्त्सनां निजीकरोति। तथापि जीवनधारणाय असहाया सा तामेव पत्युः वृत्तिं अद्यापि जीवयति। इदानीं सा शिक्षयित्री। ग्रामस्य पूज्या। बालानां गुरुमाता।

अभिनयद्वारा जीवने नानाकथा निह्नोतुं शक्यते। परं कस्मात् निह्नूयेत? सर्वत्र स एवं प्रकृष्टप्रकाश। स एव अवकाशद आकाशः। सर्वत्र तस्य च शक्तिः··स्वरूपमयी···तटस्था···बहिरङ्गा अपि। भग्नांशेऽस्मिन् तु अधिष्ठानसाक्षात्कार एव पदार्थायते। अतः गोविन्दस्य सकलविषादोपरि स्वरूपायते···"अस्ति"···"भाति"··· "प्रीणाति"···।

—गोविन्दः वैद्यमुपगतः।

वैद्योऽयं युवकः। नाम्ना चरकः। वयः पञ्चविंशतिः। वेशः तस्य साधारणः। व्यवहारोऽपि विनयशाली। उदासीन इव प्रतीयते। पर न उदासीनः। मनसि सदा अनुसन्धित्सा। अतः चिन्ताशीलः। शिक्षानन्तरं ग्रामेऽस्मिन् तस्य इयं प्रथमनियुक्तिः। गोविन्दश्च द्वारे तस्य प्रथमरोगी। चरकः आनन्दितः।

—आगच्छतु···अन्तरागच्छतु···?

—नमो नमः, मान्य?

—नमो नमः। किं भवति भवताम्?

—भगिनी मे नितरामस्वस्था। सा तु अत्र आगन्तुम्··

—न प्रभवेत्। भवतु···।

—यदि भवान् मम गृहम्···

—हुँ···। गमिष्यामि। अधुना तु स्नानादिकं न समाप्तम्। पुनश्च अयं वर्षाकालः। अस्य गृहस्य स्थितिः कीदृशी,·· पश्यतु···। किं वा करवाणि? भवतु···, अनुपदं गच्छामि। चलतु भवान्।

गोविन्द आश्वस्तः। प्रस्थातुं च उद्यतः। समयेऽस्मिन् चरकः अपृच्छत्।

—कुत्र भवतां गृहम्? प्रष्टुं तु विस्मृतम्।

—न क्वापि असुविधा। तत्र मन्दिरं दृश्यते किल! तदेव मे गृहम्। अभिलक्ष्य आगच्छतु।

—भवतु ·।

वृद्धः प्रस्थितः।

युववैद्यः कियत्समयानन्तरं गृहात् निर्गतः। मार्गः कर्दमपूर्णः। तत्र गोवलीवर्दानां पदचिह्लानि पल्वलायन्ते। पार्श्वे च गुल्मानाम् आनतिः अर्धमार्गम् आवृणोति। पुनश्च मार्गेऽस्मिन् लघुनालिकानां सम्मिश्रणेन चतुष्पथः सृज्यते। पदे पदे पादस्खलनस्य भयः। तथापि जानुपर्यन्तं वसनमाकुञ्चयन् चलति चरक ।

पार्श्वगृहाणाम् अलिन्दे उपविष्टा बालका एनं नवीनजनं विलोक्य विस्मयन्ते। वातायने प्राप्तवयस्काः एनमालोक्य आश्चर्यमनुभवन्ति। वृद्धाः प्रशंसन्ति। चरकस्तु मार्गमेव दर्शं दर्शं मन्दिरनिकटे उपस्थितः। तत्र मार्गः समाप्तः। स इतस्ततः पश्यति। सम्मुखे लघुविपिनमेकम्। देवालयस्तु न दृश्यते।

गोविन्दः अदूरतः शब्दापितवान्।

—आगच्छतु···। अत्र गृहम्।

स्वरमभिलक्ष्य चरकः पुरः सृतः।

पीडिता यमुना आसीना। शय्या पर्य्याकुला। निकटे जलपात्रं शून्यम्। ताम्बूलधानी अवहेलिता। अद्य करचरणयोः शक्तिः नास्ति। मुखेऽपि वचनं नास्ति। कदा क्वचित् केवलं नयनद्वयेन पश्यति। चिन्तयति, 'माया' कदा आगमिष्यति। यदा पीडातिशयमनुभवति तदा बलात् सम्बोधयति।

—गोविन्द··! गोविन्द···!

—हँ··।····आगतः।

—माया आगता······?

—नहि, वैद्य आगतः।

यमुनानयने युववैद्यो यथा तस्या जामाता। सा मनाक् प्रसन्ना। सादरमपृच्छत्।

—पुत्र···! किं ते नाम ?

—चरकः।

—अहो! साक्षात् वैद्यराजः।

—मातः ? किमनुभवसि अधुना ?

—पुत्र···? अधुना मे शनिमहादशा। नितराम् उदरज्वालामनुभवामि। ज्वरमात्रा च न मां त्यजति।

—न किमपि चिन्तय। सर्वं कुशलं स्यात्।

—नहि, अधुना मे शनिमहादशा। एवं पीडिता···स्याम्···।

—नय···। इदमौषधम् अधुनैव इदं गृहाण। मध्याह्ने सकृत् पानीयम्। पुनः सायंकाले सकृत् पानीयम्। सर्वम् उपशमिष्यति।

अञ्जलिबद्धो गोविन्दः कृतज्ञोऽभवत्।

—मान्य··? किं पथ्यं किं वा पेयं देयम्?

—आगच्छतु मया सह। सर्वं लिखित्वा दास्यामि।

—किं तु भवतां पारिश्रमिकम्··?

चरकः कियत्कालं यमुनामपश्यत्। यमुनाया दृष्टिः तदुपरि सतृष्णा··स्नेहमयी वात्सल्यप्रणयिनी···। सकरुणः चरकः सान्त्वनामुखेन अभाषत।

—नहि, न किमपि चिन्तयतु। प्रतिदिनं तु मया आगन्तव्यमत्र।

यमुना बलात् अवारयत्।

—किमर्थं गमनागमनम्? मम गृहं वर्तते। अत्र निवस। अधुना वर्षाकालः। ग्रामेऽस्मिन् न तथा समीचीनं गृहमस्ति। त्वं तु परदेशी···।

—भवतु, विचार्य कथयिष्यामि।

—नहि, त्वमत्र निवस। अनन्तरं माया आगमिष्यति। सा अपि·····।

—विरम, यमुने···! कथमेवं प्रजल्पसि?

गोविन्दः विरक्तः संजातः। चरकस्य करं धृत्वा तं वहिरानयत्।

—वैद्यराज! सा एका उन्मादिनी इव। अधुना अधिकतया मस्तकं तस्या विकृतम्। इतस्ततः प्रजल्पति। किमपि न चिन्तयतु भवान्।

—नहि··नहि··, सा मे जननीरूपा।

कथयन् चरकः पुरः सरति। अनुसरन् गोविन्दः अनुनयति।

—वैद्यराज! वयं तु ऋणिनः भवन्निकटे। वस्तुतो भवदीयपारिश्रमिकं दातुमस्माभिः न शक्यते।

—तर्हि किं चिन्तयन्ति भवन्तः?

—यमुना यदुक्तवती तत् समर्थ्यं अहं वदामि।

···किम्··?

···सा तु रुग्णा। औषधिः अपेक्षते। तदर्थं धनमपि आवश्यकम्। इयद्धनं कुतो वा अस्मन्निकटे? अतः भवान् अस्माकं गृहे निवसतु। मासिकभाटकरूपेण यद् दातव्यं तदिदानीम् औषधिनिमित्तं नयतु।

चरकः पश्चात् अपश्यत्। प्रगल्भो गोविन्दः कातरभावेन निजमनोभावं प्रकटयति।

···अनेन अस्माकं लाभः। भवतोऽपि सुविधा।

···भवतु···। इतः प्रत्यागच्छतु। अहं श्वः आगमिष्यामि।
···नमस्ते।
···नमो नमः।
भग्नांशेऽस्मिन् मिलनवासरः कियान्न मलिनः??

जीर्णमन्दिरस्य भग्नचूडायां नाना पताका अपरक्ता। पूजाचत्वरे नाना महोत्सवाः सुमनस्तबकमिव अद्य क्रमविहीनाः। नीराजनां सज्जीकृत्य गोविन्दः चिन्तामग्नः—

राजा विलासी। नितरां कीर्तिप्रियः। तस्य चाटुकारा अपि अनेके। सर्वेषां तेषां सख्यम् अर्थमूलम्। कदा समयः अनुकूलः···ते एव जानन्ति। ते पुनः निश्चिन्वन्ति कदा वा राजा सन्तुष्टः। कदा वा राज्ञी तस्याः प्रभावं राजकार्ये उपन्यस्तुं शक्नोति। तस्मिन्नेव समये ते उपस्थिताः।
···बन्धुवर···! निर्माणार्थं कियद्धनमपेक्षते पुनः?
—राजन्! यथा भवतां कीर्तिः प्रसरेत् तथा क्रियते। पुनश्च भवादृशानां मनोऽनुसारं राज्ञ्याश्च मनोऽनुगुणं कार्यं भवेत् किल...!
—भवतु। शिल्पिमुख्यम् आह्वय।

बन्धुवरः शिल्पमुख्येन सह मन्त्रयति।

—पश्य···! यथा अस्माकं लाभः स्यात् तथा वक्तव्यम्।

शिल्पिमुख्यः अनुनयेन वचसा विबोधयति।

—राजन्! भवतां बन्धुवरः अस्माकं कार्यं निरीक्षते एव। स एव सर्वं जानाति। स एव प्रमाणम्।
—भवतु। यथा मन्दिरं रुचिसम्पन्नं स्यात् तथा कर्तव्यम्।
—यथेच्छति महाराजः।

बन्धुवरः शिल्पिमुख्येन सह परामृशति।

—पश्य, यथा मन्रिं बहुदिनं न तिष्ठेत् तथा यत्नः कर्तव्यः। तथा च पाषाणादिवस्तूनाम् उपयोगः कर्तव्यः। अन्यथा लाभो न स्यात् पुनश्च एवं कुरु येन अस्माकम् आजीवनं मन्दिरस्य निर्माणमेव भवतु।

किमयं भग्नांशः तस्यैव परामर्शस्य विकारः······?

नहि, एतत्तु जनश्रुतिमात्रम्।

गोविन्दः प्रकृतिस्थः अभवत्। नयने अभासत परदेशी उपकारी चरकः भगवत्प्रेरित आगन्तुकः। तदनु अखेलत् निजभाविनी निजभाविनी निरामयजीवनी। शमोपशमयोः शाश्वतधारा। क्लमापनयस्य एका मलयविपणी। आत्मरतेश्च विजनवनानी।

सुसमय उपस्थितः ।
गोविन्दः प्रसन्नः ।

अद्य पूर्ववत् मीनाक्षी प्रत्यागता । जलमिव समतलं तस्याः श्रमशीलजीवनम् । तथापि विविधवेदनया सीदति सा तस्मिन्नेव जीर्णसदने । वराकी किं वा करिष्यति ? आत्मीया इति तु आत्मजा एव । सा पुनः प्राप्तवयस्का । आषाढनभसि यथैका सौदामिनी सा । इयं सूची तस्याः जीवनस्य·· उर्वरयौवनस्य अंगीकृतजननीकल्पस्य ···। तदर्थमेव गोविन्दस्य मन्दिरमण्डपे सा अद्यत्वे वादमयी·· जल्पमयी·· वितण्डामयी कलहस्य रमणीयस्थली । तथापि तन्निकटे ईश्वरस्य प्रकाश आदर्शः । अत्रैव तस्या विनयविनतिषु सरलस्वरस्य नम्रलिपिः झङ्कारमाहरति ।

—हे भगवन् ! सूची इयं तवैव प्रसादः । अस्याः पार्थिवगर्भे अपार्थिवज्योतिः भरतु भवान् ।

मीनाक्षी प्रतिष्ठते । ततः मन्दिरस्य मायां विस्मरति । मनसि तस्याः न प्रतिमायाः न वा प्रतिकृतेः अवकाशः । केवलं वार्धक्यशय्यायां प्राचीनकर्मधारा वेगवती ।··· तत्त्वतः सा जननी । स्वयम् आत्मनः प्रतिनिधिः ।

परदेशी समागतः ।

गोविन्दः नितराम् आह्लादप्रवणः । तस्य आशा पूर्णा । श्रमश्च सार्थकः । प्रतीक्षाऽपि समाप्ता । गोविन्दः सत्वरम् उत्थाप्य तमुपगम्य निरदिशत् ।

···आगच्छतु । अस्मिन् प्रकोष्ठे सर्वं स्थापयतु ।

प्रकोष्ठस्य द्वारं विमोचितम् । चरकः आश्चर्यान्वितः ।

·· किमेतत् सर्वम्···?
इदं तु यमुनायाः कर्म ।

···केवलं युवतीनां प्रतिकृतिः ? पुनश्च निमन्त्रणपत्राणि ??
सर्वमेतत् बहिष्करोतु भवान् ।

·· नहि, मान्य ? एतत्तु यमुनायाः सर्वस्वम् । सा उन्मादिनी । किमपि चिन्तयितुं न प्रभवति । केवलं परिकल्पयति···सर्वा अपि प्रतिकृतय मायायाः ।

· माया ·· ? केयं माया ?

·· माया यमुनायाः कन्या ।

···कुत्र सा अधुना ?

···इदानीं भवान् सद्यो भवतु। अनन्तरं वार्तालापः।

गोविन्दः यमुनासमीपं प्रस्थितः।

चरकस्य द्वारसम्मुखे भग्नांशः स्थितप्रज्ञः। तत्र च तृणानां वर्धनस्पर्धी काकलिमयी। चतुःपार्श्वे लघुविपिनं यथा नव ब्रह्मचारी। विशालपिप्पलो गृहस्थः। पाषाणास्तु चतुर्थाश्रमे विश्रामलिप्सवः। तथापि विपिनमिदम् औषधिवनम्। चरकः हृष्टः संजातः।

तस्य दृष्टिः उन्नमिता। पुरतो राजते क्लिन्ना वसतिः। कर्दमेषु माधुर्यमाहरन्ति लघुकुटीराणि। तेषु पुनः प्राचुर्यमपहरन्ति लघुवातायनानि। चरकनयने सहसा एकस्मिन् लघुवातायने अबलालपनमेकम् अरुणायितम्।

चरकः अधोमुखः संजातः।

ततः तस्य नयनपथे केवलम् औषधिः लतापादप तृणगुल्मानां पर्णं मूलं मुकुलं वल्कलम्। मनसि जीवनस्य आयुष्कामना। तदर्थं च अन्वेषणम्। अन्वेषणे तस्य संजीवनी एव परमश्रीः। इयं हि आद्यप्रणवस्य रहस्यलिपिः। यायावरसंकल्पस्य पौषी तपस्या···। जननपुलिने पौर्णमासी कला··। मुनिधुनिषु मौनमेखला·।

यमुना अद्य स्वस्था। सहर्षं परितः परिचरति। मनसि तस्या कथासरसी तरङ्गायते। निर्मातुं प्रकोष्ठमेकम् अवशिष्यते। कदा इदं पूर्णतां प्रतिपद्येत? माया इदानीं वयस्का। समयस्तु अपैति। अपगते वयसि संभोगे का वा माधुरी? वयस्यस्मिन् विवाहः नितरामावश्यकः। अन्यथा देहलोभः शिथिलीभवेत्। समयेऽस्मिन् स्वप्ने वा कुतः शान्तिः? इदानीं सुसमय उपस्थितः। चरकः समागतः। सोऽपि अभिरूपः। खण्डनादेषु टिट्टिभी कण्ठं शौचीकृतवती।

चरकः आश्वस्तः। निवासार्थं न पुनः आकुलता। औषधपरीक्षार्थं न वा रोगिणामभावः। औषधिनिर्माणाय न वा मूलवल्कलादीनम् अपर्याप्तिः। जीवनस्य अभिप्रायः अत्र सरलः। चरकस्य सकलचिन्तासु संजीवनी एका तटयोजिका। अस्याः तले जलं निर्गलिष्यति। तेन सह कलुषमपि वक्ष्यति। निर्लिप्ता स्थास्यति इयं तटयोजिका। तदुपरि केवलं स्वरूपप्रचयः। केवलं मनोहरः। यद् दृश्यं वाह्यम्। यद् वाह्यं तदपि आन्तरम्। यद् आन्तरं तत् सप्रकाशम्। यत् सप्रकाशं तदेव रमणीयम्। यद् रमणीयम् तदेव सर्वात्मकम्। यत् सर्वात्मकं तत् शाश्वतम्।

इदं च दृश्यं··· · बुभुक्षितस्य भक्ष्यम् । तृषार्त्तस्य तृषा । कामिनः कामना । ज्ञानिन आराधना । उपासकस्य उपासना । वासनिकस्य वासना । भक्तस्य सेवा । संयमिनः समाधिः । तपस्विनः निधिः । अयोगिनः संसारः । प्रपञ्चिनः कुटुम्बः । बालस्य क्रीडा । युवकस्य आरामः । वृद्धस्य विरामः । क्षीणस्य मरणम् । उदासीनस्य अरण्यम् । अपूर्णस्य प्राप्यम् ।

चरकस्य 'संजीवनी' नेपथ्ये अद्य पुञ्जायते भग्नांशस्य अवयव-विवर्जनम् । पाषाणानां च शरीरतिरोधानम् । काल इह शून्यस्वरूपः चरकः पथविधुरः ।
परं सकलकार्यकलापे यमुनायाः 'माया' एव तस्य श्रुतिचरी । चरमेऽपि वयसि सौन्दर्यच्छटा न निजप्रभावं विजहाति । स्पष्टमेतत् अनुभूयते यमुनाया व्यवहारेषु । यमुना निजसौन्दर्यं कन्योपरि आरोप्य तदेव अन्वेषयति पुनः पुनः । 'माया' इति अक्षरद्वये सा सर्वं समर्प्य उन्मादिनी ।

उत्तापः अद्य नूतनः । जलदः अस्वस्थः । आकाशः स्वस्थीकृतः पर्वतः समाधिस्थः । द्रुमाः प्रसन्नाः । द्रुमच्छाया स्थिरा । लताकुञ्जं मञ्जुलम् । पल्वलं विमलम् । लघुनिर्झरः भास्वरः । वीथिः विनोदिनी । चरकस्य विकल्पो विलुप्तः ।

अद्य आरम्भतिथिः । आरम्भः खोदनस्य··· नोदनस्य·· अवचयनस्य ·· अभिहननस्य । ततः अन्वेषणम् पुनरन्वेषणम् । ततः प्रश्न "किम् ··, उपलब्धम्"? तदनु उत्तरम्—"हुँ · । इदम् इदमपि । तत् ·· तदपि । असौ एतदपि ।

लघुविपिनमिदं प्रकाशं चुलुकयति । तत्र संचरति चरकः । निश्चिनोति गुल्मानि । अवचिनोति मुकुलानि । उच्चिनोति वल्कलानि । संचिनोति मूलानि । परिष्कुर्वन् प्रतिरथ्यं सः संचरति यत् प्राप्नोति तत् सर्वं सम्पत् । सः हृष्यति हसति पुरः सरति । इत्थं प्रतिदिनं स्वदेहं स्वादीकुर्वन् प्रत्यावर्तते ।

अद्य तस्य प्रत्यागमनमार्गे दण्डायमाना एका सायंश्री. । चरकः चकितः । केयम् ? माया . ? माया प्रत्यागता...? नूनं प्रत्यागता । अपरिचितेयं वक्तुं बिभेति । तथापि उत्सुका प्रतीयते । किन्तु मुखे मालिन्यम् । दरनिमीलितनयने कुण्ठा । कपोले कातरपुलकम् । अधरे शिशिरविरह । शिथिलावयवे जटिलविलासः । वसने दैन्यवासना । चरकः चमत्कृतः ।

—त्वं माया…?

सायंश्रीप्रतिमायाः लपनम् अरुणायितम्। सा द्रुतं प्रस्थितवती।

चरकः प्रत्यागतः। अन्वभवत्, यमुनानिकटे माया इति शब्दमात्रं वर्तते। मायाविषये प्रष्टुं सः चिन्तयन् आसीत् किंतु गोविन्दस्य वचनं स्मरन् विरतः। "मान्य! यमुनाया आलापे न कदापि भवान् बाधां दद्यात्। न वा कस्मिश्चित् विषये पृच्छेत्। सा विकृतमस्तिष्का। यदि असंबद्धं भाषेत तर्हि भवतो मानहानिः स्यात्" इति गोविन्दस्य वचने किं वा रहस्यम्, अद्यापि नावकलितम्। चरकः चिन्तित। तथापि तदनु सैव प्रतिमा अरुणायते। सैव सायंश्रीः चेतश्चारिणी। ततः लघुविपिनेऽस्मिन् सर्वत्र सा एव। सैव प्रत्येकम्· सैव अनेकम्… सैव अशेषम्…सा एव यावन्मयम्…उद्देश्यमयम्…विधेयमयम्।

आरतीवेला मधुमती।

गोविन्दो विमुग्धः। परं मनसि सन्देहः…युवकोऽयं कीदृशः? अनेकशः अन्यमनस्कः। आलापे तस्य विभिन्ना शैली। वागपि असंबद्धा। कदा स उत्फुल्लः। कदा च विना कारणं विषण्णः। कदा च भग्नांश इव गम्भीरः। कदा पुनः हिल्लोल इव चपलः। बाल इव प्रगल्भः। नम्रतरुरिव विनयी। पर्वत इव स्थितिकातरः।

किमस्य चरित्रे अखण्डता नास्ति? जीवनप्रवाहे धारावाहिकता नास्ति? किमस्य मूलतो विखण्डव्यक्तित्वम्? किमर्थमस्य संगति-विहीना जीवनी? किमर्थं निराधारा गतिः? किमस्य लक्ष्यम्? किं वा आवश्यकम्? अथवा परदेशी इति आत्मानं पृथक् मन्यते? अथवा ग्राम्यजीवनी अस्य प्रतिकूला? परमेतन्न लक्ष्यते तस्मिन्? सः स्वजन इव आचरति। आत्मीय इव व्यवहरति। पुत्र इव सम्मानं ददाति। बन्धुरिव सहायो भवति। तथापि किमर्थं विकृतिः? किमयं विकृत-मस्तिष्कः··? यमुना इव…?

चरकस्तु उपहसति—इदं मन्दिरम्··इमं देवम्…इमां च भाटकीय-मनोवृत्तिम्…पुनरिमां पूजापद्धतिम्। तन्निकटे सर्वमेतत् तुच्छम्। एतदर्थं सर्वेषां दृष्टिः तस्मिन् विद्वेषिणी। मन्दिरेऽस्मिन् सः निवसति इत्यपि अधुना सर्वेषाम् अभियोगविषयः।

गोविन्दः विषण्णः।

चरकः अद्यापि बालः। विचारयितुं न प्रभवति। मानसे यदायाति तदेव वदति। परं सर्वेषां विचारोपरि ईश्वरस्य विचारो महान्। स च

यथार्थः। किमर्थं वटमहाद्रुमस्य फलं क्षुद्रम् ?—एतस्य निष्पत्तिः ईश्वरस्य विचारे यथार्था इति अन्ततः अङ्गीकर्तव्यं भवेत्। एतदपि सिद्धान्तरूपेण स्वीकर्तव्यं भवेत् यत् जीवः घटनाचक्रस्य वशवर्ती। न तु घटनाचक्रं जीवस्य अधीनम् ··।

आरतीमदीपयत् गोविन्दः।

तस्मिन् रजनीमुखे कति अपराधिनः अत्र शरणमापन्नाः। मन्दिरस्य गोपनप्रदेशे निर्लीनाः। किन्तु तान् अनुसरन्त उपस्थिता विद्वेषिणः। ते क्रोधजर्जरा आसन्।

—हे पूजकः···! कुत्र गता इमे ?

—व वक्तु ं न प···ारयामि।

—सर्वं जानाति वृद्धः। किंतु न वदति।

—नहि ··। न नाऽहं ज जाने।

—अरे ! को वर्तते ? वेत्रेण ताडय पूजकम्। ताडय ताडय तावत् यावत् सः सत्यं न वदेत्।

वेत्राघातेन पूजको मूर्च्छितः। तुमुलकोलाहलेषु देवालयो विदीर्णः। आहता अनेके। अपराधिनो वा विद्वेषिणो वा मृताः न कोऽपि जानाति। परिणामस्तु भयङ्कर आसीत्।

किमयं भग्नांशः विद्वेषस्य अवदानम् ?

नहि, एतत्तु जनश्रुतिमात्रम्।

सूची तु साक्षात् सूची दैन्यस्य···तारुण्यस्य, धन्यस्य···अरण्यस्य, संकल्पस्य ··अनल्पस्य, विशदस्य···विषादस्य, विलसस्य···अभिलाषस्य संस्थानस्य···सुप्रस्थानस्य।

सूचीसंविधाने चरकः शारदीयपुरुषः। यदा सः लघुविपिनं प्रविशति तदा वृक्षात् पुष्पाणि स्खलन्ति। पक्षिण आकाशं विकाशयन्ति करजनिततरङ्गेषु विपिनमिदं सागरः संजायते। मेघः वर्षणविमुखो भवति। उत्तापः सुधां संगृह्णाति। छाया चपलायते। इन्द्रधनुः सूचीनिकटे वलयीभवति। ततः सर्वं युगलायते।

सूची विस्मिता भवति। कस्याः कृते चरकस्य इयं मुकुलमाला ? किमर्थं प्रसूनस्तवकम् ? को वा वर्तते भग्नांशे ? देवो वा देवी वा ? तत्र तु केवलं नियममाला—गमनस्य···आगमनस्य, क्रन्दनस्य··· वन्दनस्य, विश्वसनस्य···आश्वासनस्य, स्थावरस्य···यायावरस्य, नश्वरस्य···भास्वरस्य। तथापि किमन्वेषयति अयम् ? जीवननिदानं

अत्र कुत्र लभ्येत ? अभिजातस्य प्राचुर्ये सर्वस्य निदानं निहितम् । तत्र अन्वेष्टव्यम् । तत्रोपलभ्येत, कः कस्मात् भिन्नः ? कुत्र वा भेद-सम्बन्धः साक्षात् ? अत्र तु सर्वम् उद्भिन्नमयम् । भेदः कुत्र ? मूले…? मुकुले…? वल्कले…??

अत्र कियत्समयं विहाय सदैव समीरो निराधारः । कादम्बिनी क्लान्ता । वासरेशो विवशः । सर्वत्र मालिन्यमेव उन्मीलनप्रियम् । क्षणाय सूची पुलकिता…।

अन्तरालतः मीनाक्षी शब्दापितवती ।

—सूचि…! किं तत्र करोषि…? आगम्यताम्…।

—हँ…, आगता…।

—अरे…! गोपालकः शब्दापयति । याहि…, गां विमोचय…।

अनुपदमागता…।

सूची विरक्तभावेन गोशालां प्रविशति । गां विमोचयति । पूर्वाह्णे गोधूलिषु कियत्कालम् आत्मानं हारयति । पुनश्च हारयितुमपेक्षते सायं गोधूलिषु । अवसरसमये सा गवि स्नेहिनी संजायाते । तस्या गलकम्बले करं संचाल्य मनःकथां विशदयति । मुखे च घासकवलं समर्प्य प्रगल्भ-भावेन विनयिनी भवति ।

—मालिनि…! त्वं मे एकैव सखी । मम मनोनुगुणतां त्वमेव जानासि । मनोरथो मे पूर्णो भविष्यति नु ?

गौः मालिनी मस्तकं दोलायितुम् आरभते । सा किं वदति सूची ज्ञातुं न प्रभवति । तथापि सूची सहर्षं प्रत्यागच्छति । ततो निजयज्ञः । भोजनशयनयोः पुनः स एव राजसूयः । यदा विश्रामो मिलति तदा सा पल्वलमभिगच्छति । भोजनपात्राणि परिष्करोति । उपलानि जले निक्षिपति । तरङ्गान् वीक्ष्य स्वयं मथ्यते । पुनश्च सानन्दं तरङ्गानां संघर्षं वर्धयति । पुनः पुनः उपलानि निक्षिपति हृष्यति हसति… निजसंगतिं च विमृशति । स्वयमनेकधा संजायते होमः…आज्यधारा …स्वाहा…।

मीनाक्षी तु आत्मना संन्यासिनी । आध्यात्मिकस्तरे तस्याः संघर्षः अद्यापि अविच्छिन्नः । आशा तस्या महती—"सर्वमतिक्रान्तुं शक्यते" । तथापि अतीतघटना भयप्रदा । शनिमहादशायां सः (पतिः) स्वर्गतः । गावः मृताः । सूची मृतप्राया अभूत् । उपार्जनं नष्टम् । स्वयमपि चिन्तया प्रेतप्रतिमा संजाता । अद्यापि शनिदशा विगता इति न

आश्वस्तिः—"संसारेऽस्मिन् अस्मादृशानां विपर्ययार्थमेव शनिः अवतरति" ।

विपर्ययसमयेऽस्मिन् विलपितुं मन उत्सहते। इष्टनिकटे सर्वं समर्पयितुं इच्छा भवति । तस्माच्च कुशलस्य इङ्गितमभीप्सति पर्याकुलं मनः । इष्टस्तु उदासीनः प्रतीयते। तथापि निरालम्बजीवस्य निवेदनं न किमपि प्रतिबध्नाति ।

कष्टसमष्टिः जीवने कर्मप्रवाहः । प्रतिपदं च चिन्ताकुलता जिजीविषाधारा । व्याधिमत्ता एव गतिः । असदुपयोगश्च दुर्गतिः । एतदर्थं चरक इह उपयोगयोगी । संजीवनी च तस्य शोधसामग्री । संजीवनी एव परिचेतव्या · उद्धर्तव्या · · आहर्तव्या । इयं हि कालकाकलिषु उल्लोलजीविका ।

आयुर्विज्ञानस्य अधोगतिमूले नाना मायावादिनी परंपरा निहिता। नाना सन्न्यासिनी रूढिः अद्यापि विज्ञानमिदं कुब्जीकरोति। अतः चिकित्सास्थाने विचिकित्सा एव बलवती । "महाकालस्य सकलकलापतले जीवस्तु विरलतरल" इयं भावधारा सनातनायते। परं जनो न जानाति—"व्याधिषु लघुतमीभवति जीवनपरिसरः" ।

गुल्मगहने संचरन् बहुधा चिन्तयति चरकः—'कदा व्याधिः समाप्तिमेष्यति ?'

व्याधिः व्याधिः सर्वत्र व्याधिः । सर्वे व्याधिनिकटे पराजिताः । व्याधिजयविषये वैद्यराजस्य स्वरोऽपि कुण्ठितः । तस्य अनुच्चवचने एक एव निर्घोषः अद्यापि शेषायते—'मरणं महाव्याधिः। जननमस्य निदानम् । संजीवनी महौषधिः ।"

नैके वैद्याः साधनापथेऽस्मिन् प्रस्थिताः । परं कस्यापि अनुभूतिः न तथा प्रामाणिकी। संजीवन्याः मूलाधारः कुत्र? कुत्र वा तस्याः परमार्थः ? कुत्र च पर्याप्तिः ? विषयेऽस्मिन तेषां सिद्धान्तो मूकः। एषु च सिद्धान्तेषु चरकः स्वयं सारांशः केवलम् ।

खण्डकालस्य अस्तरागे चरकस्य अन्वेषणं विरमति । सः प्रत्यावर्तते । गृहेऽस्मिन् पुरातनसायंचर्यासु पुनः माया नवीना भवति। यमुनायाः वदान्यविवृतिषु सा नाना संज्ञामाहरति । आशाविपुलेषु श्रीसंपन्नकालः परिच्छिद्यते । कल्पनाया हरिद्दूर्वापरिधिः इतरपृथिवीं मरुमयीकरोति । हरीतिमा तारासु रतिं वितनुते ।

प्रदीपो मन्दायते। मायाचिन्तासु यामिनी कमनीया संजायते।

शयनीयं लोभनीयं भवति। स्वप्ने तु सूची शौचीभवति। मायास्थाने सूची रूपापणम् उन्मोचयति। मुग्धः चरकः चौरायते। ततः अनुभवति—वनपथेऽस्मिन् सूची अहल्या भवति। नलिनाक्षः सः सहस्राक्षरूपेण निजरूपविमर्शनाय निशाशेषं कामयते।

प्रतिदिनमिव अद्यापि सूची प्रतीक्षाकुशलिनी। चरकस्य आगमनाय आतुरा। परं किमपि वक्तुं न शक्नोति। सोऽपि पश्यन्नपि न पश्यति। समान्तररेखायां विन्दुद्वयं मिलनाय कियन्न निकटयीम् ? परितः हरीतिमा। चतुः पार्श्वे प्रकाशः सर्वत्र समवातः। प्रवाहः अनुकूलः। परिवेशश्च विनोदसंकुलः। प्रदेशोऽपि विजनः। तथापि विन्दुद्वयस्य एकमयकामना न चरितार्था। उभयस्य अभिलाषे मनाक् छाया…मनाक् तमसा…।

सहसा पक्षिणः उड्डीनः। तरवः आन्दोलिताः। छायाः चपलायिताः। काकलिः भग्नांशे प्रतिध्वनिता। सूची पुलकिता।
गुल्मारण्यं प्रविशति चरकः।

मनसि स एव उत्साहः। कर्मणि सैव श्रद्धा। आगमने पुरातनरीतिः। व्यवहारे अन्वेषणीया भङ्गी। करसंचालनेन गणकीयमुद्रा। दृष्टिघूर्णने उपयोगीया चमत्कृतिः। नयनपरिसरे च केवलं ससीमपरिधिः। तथापि शरीरे मनाक् पुलकम्।

अद्य पुनः पश्यन्नपि न पश्यन्निव मार्गेऽस्मिन् चरकः पूर्ववत् गुल्मानि पृथक्कृत्य अन्तः प्रवेष्टुमारभत। पूर्ववदपि गुल्मगहने मार्गं निर्मातुमयतत।

उच्छला सूची सहसा चकिता। अवाध्य अधरे तस्या एको ललितशब्दः वलात् अखेलत्।
—मान्य…!
परिचितस्वरसङ्करेषु अपरिचितस्वरोऽयं चरकस्य श्रवणे विलुलितः। स पश्चात् अपश्यत्। अधोमुखी सूची अरुणायिता। सस्मितं चरकः पुनः कर्मणि व्यापृतः।

तथापि सूची विह्वला। तदधरे अवाध्यशब्दधारा।
—न गच्छतु तत्र भवान्।
चरकः तामुपसृतवान्। सस्मितं च अपृच्छत्।
—किमर्थम्… ?
सूची नीरवा। पुनरपृच्छत् चरकः।

—किमर्थम् इत्थम् उक्तवती ?
—तत्र अनेके विषधराः सन्ति ।
—तर्हि, किम् ?
—तत्र न गच्छतु ।
चरकः सस्मितं वदति ।
—अरे ! विषधरोऽपि औषधिः
सूची विस्मिता । अधोमुखतया प्रस्थितवती ।

तदनु चरकः अनुभवति—तस्मिन अस्थायिरूपान्तरं संघटते । स्वाधीनः सः पराधीनो भवितुम् अभिलषति । संकल्पस्य अन्तराले अभिमता सूची तस्य मङ्गलम् अभ्यस्यति । तस्य च साधकीयक्रियाधारासु सा भवति एका अनुकूला अनुमतिः एका प्रच्छन्ना सुसंगति एका सन्दर्भमयो श्रमविरतिः ।

चरकः प्रत्यावर्तते । रूपरसयोः समस्यासमन्वये रजनी तस्य संकीर्णा भवति ।

पूजामाधुरीषु देदीप्यते पूर्वाह्णभग्नांशः । गोविन्दः अतीतमेव रोमन्थयन् मन्त्रमग्नः । इतस्ततो जल्पन्ती यमुना आगम्य निकटे यष्टिं स्थापितवती ।

—कदा माया आगमिष्यति ?
—गृहं तु अद्यावधि न संपूर्णम् । आगम्य सा कुत्र निवसेत् ?
—किमर्थं न सम्पादयसि ?
—एतदर्थं धनमपेक्षते किल ? समयोऽपि अपेक्षते ।
—वृद्धकालेऽस्मिन् किमर्थम् इयद्दायित्वं वहसि ?
—तर्हि किं कुर्याम् ?
—चरकोऽयम् अभिरूपः । मायार्थम् अवश्यम् उपयुक्तः । उभयोः विवाहव्यवस्यां कथं न करोषि ? यदा स अस्माकं जामाता भविष्यति तदा सर्वमपि दायित्वं स्वीकरिष्यति । आवयोः पोषणे च न काऽपि चिन्ता स्यात् ।
—तदर्थमपि समय आवश्यकः । चरकस्य सम्मतिश्च अपेक्षते ।
—चरकः नूनं सम्मतो भविष्यति । प्रथमतो मायामत्र आनय ।
—भवतु···, यार्हि···। पूजावेला विलम्ब्यते । अहं चरकस्य मतामतं परीक्ष्य मायामानेष्यामि ।

यमुना सान्त्वनामवाप्य प्रस्थिता । गोविन्दः पूजाकर्मणि पुनः

व्यापृतः। सम्मुखे तस्य पारंपरिकी प्रतिमा। पूजाऽपि आर्यप्रणवेषु तथैव निष्णाता। सैव तुलसी। तदेव विल्वपर्णम्। तथाभूतानि च कुसुमानि।

दूरे चरकस्य स्वरः श्रुतः। गोविन्दः सहसा उद्विग्नः संजातः। किमर्थमयम् असमये अद्य इतः आगच्छति ? किं कारणम् ? किं वा प्रयोजनम् ? किं चरकः यमुनाया विवादं श्रुतवान् ?
भग्नांशस्य कपोतपालिकायां कपोतयुगलस्य विनोदनादः पूजास्थानं संक्रमित। गोविन्दम् उपसृतः चरकः। गोविन्दः किंचित् विक्लवः संजातः।
—चरकः ?
—हूँ…। पूजादर्शनाय आगतवान्।
—भवतु। अत्र उपविश।
—मनसि मे सदा एकमेव कौतूहलम्…।
—कौतूहलम्…? कस्मिन् विषये…?
—भवान् किमर्थं मायां नानयति ?
—ओ…! अस्मिन् विषये…? सा अत्र कुत्र निवसेत् ?
—अहं तु प्रकोष्ठमिदं परित्यज्य…।
—नहि नहि नहि…। तथा न कुरु।
—विषयेऽस्मिन् भवतां भगिनी तु सदा विवदते।
—अरे ! सा तु विकृतमस्तिष्का। किमपि बोद्धुं न प्रभवति।
—तर्हि किं भवान् चिन्तयति, माया सदा मातुलगृहे निवसतु…?
—नहि…नहि। सा आगमिष्यति। तदर्थं सुविधा आवश्यकी। समयश्च अपेक्ष्यते।
—भवान् सर्वदा इत्थं वदति।
—किं त्वमपि यमुनया सह ?
—नहि। अहं तु मायाविषये उत्सुकः।
—तर्हि ?
—नहि। मत्तः किमपि निह्नोतुमिच्छति भवान्
नहि…नहि नहि…। न तादृशं किमपि। अनन्तरं कदाचिदागच्छ। सर्वं श्रावयामि। इदानीं तु पूजावेला…।

संशयापन्नः चरकः प्रत्यावृत्तः। गोविन्दः तस्य प्रस्थानमपश्यत्। सकृच्च भग्नांशम् अपश्यत्। तत्र केवलं भासते जिजीविषाया आदिम-

शिलालिपिः । पुनश्च तत्र अवलयधारः तथापि वहनशीलः । प्रणवस्य ताले ताले तथापि अभिरामा निर्वेदप्रतिमा । भग्नांशस्य अन्तःकरणे विकार· साकारः पूजाचत्वरं तथापि दर्पणायते ।
पक्षिणां काकलिः बहुगुणिता ।
चरकः कर्मस्थानं संप्राप्तः । सः प्रसन्नः । उद्भिदां पाकरस-प्रभावेषु रोग इह क्रमशो न्यूनीभवति । जनानां कृतज्ञतासु सः प्रभाववान् संजायते । अद्यत्वे रोगोपशमनाय न कश्चित् तंम् आह्वयति । परं सम्मानदानाय प्रतिदिनं द्वारे जनमेला भवति । मार्गे उपमार्गे च सर्वेषां नमोवचनेषु विनम्रकार्तज्ञ्यं तस्य सौजन्यं वर्धयति । अद्यत्वे सर्वतो निमन्त्रणम् । सर्वत्र बन्धुभावः । सर्वत्र च मित्रस्य चक्षुषा तस्य कृति समीक्षा ।

एको जनिष्यति । एकश्च मरिष्यति । एतदेव वैद्यनिकटे दिन-धारा । तथापि न धनं, परं जीवनार्थं जीवने आलोडनं चरकस्य जीविकासामग्री । नाडीस्पन्देषु परमस्य परिधिं प्रतिक्षणं सः परिमिमीते । आकलयति च पुनः उद्भिदां पाकः, रसः, प्रभावश्च कियत्परिमाणेन स्पन्दनं नियमयन्ति ।

चरकस्य कर्मपथे सूची अनुदिनं नेदीयसी । तस्य च रूपकल्पनायां सा एका विह्वला प्रेयसी । भ्रूलतायाम् अलक्ष्यविलासः । नयनकोणे मनाक् लिप्सा । चिवुके पुलकं सक्रन्मयम् । चरणे लास्यं नैराश्य-निविडम् । सा प्रतीक्षमाणा ।

चरकः प्रसन्नः । दूरतः तामवलोक्य क्षीणम् अहसत् । अद्य सूचीकपोले पूर्णहास्यं क्षणाय आविर्भूय चिवुके निमीलितम् । चरकः पूर्ववत् शनैः प्रस्थितः । अभियानं च नवीकृतवान् ।

सूची शब्दापितवती ।

—तत्र न गच्छतु ।

चरकः पश्चात् अपश्यत् । हितैषिणी प्रतिवेशिनी अद्य पुनः वारणमुद्रया निषिध्यति ।

—किमर्थं मां निषिध्यति भवती ?

—भवान् तु न जानाति ।

—किम्…?

—तत्र एको भग्नकूपो वर्तते ।

—कुत्र…? न दृश्यते…??

—कूपोऽयं गुल्माच्छन्नः। इदानीं पुनः वर्षाकालः। कालेऽस्मिन् सर्वं वनमयम्। केन प्रकारेण वा दृश्येत ?
—तर्हि कया दिशा गन्तव्यम् ?
...इदानीं तत्र गच्छतु।
—किमर्थम्...?
—उक्तं नु ! इतः सर्पाः। ततो भग्नकूपः। कूपेऽस्मिन् एकः जनोऽपि मृतः।
—एवं वा ?
—ज्योतिषोऽपि वदति यः शनिमहादशायां निपतति स एव इत आकृष्यते।

चरकः मुक्तभावेन अहसत्। सूची तु प्रस्थितवती। चरकमनसि सूची इयं सरला। सरलेयं माया। आयाति...प्रयाति स्पन्दनलहरीषु स्वयं स्नाति स्नपयति अपि।

भग्नांशे संध्याया अनुरणनं श्रुतम्।

नीराजना रजनीं निजसात्कृतवती। गोविन्दः ओङ्कारम् उच्चारयन् प्रणतवान्। नयने अभासत केवलं प्रणवस्य अधिष्ठानावशेषः। प्रणवः... सर्वमयोऽयं निरवयवः भेदोऽत्र मिथ्या। पुनश्च मिथ्या भेदसम्बन्धः। गोविन्दः स्वयमपरतो भिन्न इति भिन्नतेयं मिथ्या। सः जीवः...सः पाषाणः...स च भग्नांशः। शयनस्वप्नजागरणेषु प्रणव एव शाश्वत-संगीतः। स एव निश्शब्दनिर्वाणविपणी।

गोविन्द नेत्रमुन्मील्य उपरि अपश्यत्। भग्नांशस्य अन्तःकरणे विलयः स्वस्तिमान्।

तत्कालो वर्षाकालः। रजनी घनघर्घरा। वन्या प्लाविनी। परितः कोलाहलः। सर्वतो जीवनमरणयोः संघर्षः सर्वे प्रस्थानोन्मुखाः जीवन-मात्रं वहन्तः अनेके उच्चस्थानं प्रयान्ति। निमेषमात्रेण सर्वं जलमयं संजायते। गृहाणि निमज्जन्ति। स्रोतसि सन्तरन्ति नाना जीवाः। वृक्षास्तु सर्पादिजन्तूनां निलया भवन्ति। जलम् उच्छलम्। रक्षत... रक्षत ...रक्षत ...ध्वनिसमूहेषु मध्याकाशः रुद्धश्वासः।

ततो वन्याजलं मन्दिरेऽस्मिन् वलयीभूतम्। जलवलये देवालयोऽयम् अस्वस्थः संजातः। वन्यानन्तरं भूकम्पः अत्र दमनलीलामारभत। भूकम्पस्य केलिरेव भग्नांशस्य जननी संजाता।

किमयं भग्नांशः भूकम्पविभूतिः...?

नहि, एतदपि जनश्रुतिमात्रम् ।

गोविन्दः पूजाम् उद्यापितवान् । चरकः समुपस्थितः । गोविन्दः स्तोकम् इतस्ततोऽभूत् । अयमपि मायार्थम् उन्मादः संजातः । किं वा वक्तव्यम् ? चरकः अद्य अवाध्यः । मायाविषये ज्ञातुं नितराम् आग्रही ।

—मान्य···! किमर्थं भवान् मायां नानयति ?

—उपविश । सर्वं श्रावयिष्यामि ।

पूजाचत्वरे चरक उपविष्टः । गोविन्दः संयततया अवदत् ।

—त्वं तु जानासि, कीदृशं भगिनी मे त्वां जामातृरूपेण वृतवती ।

—सा च विषयेऽस्मिन् मां विचालयति । अतो भवन्तं पृच्छामि ।

—किन्तु पश्य ! यमुना मे लालिता भगिनी । मां विहाय तस्या अन्या गतिः नास्ति । सापि विषयेऽस्मिन् सत्यं नोक्ता । त्वमधुना स्नेहवशः । स्नेहशैथिल्यादेव त्वामद्य वदामि । परं विषयमिमं कुत्रापि न प्रकाशय ।

—किमयं गोपनीयः···?

—हँ । विशेषतो यमुनां न कथय ।

— यदि

—नहि । यदि सा जानीयात् नूनं परलोकं गमिष्यति ।

—एवं वा ? नहि, न कदा कुत्रापि इमं प्रकाशयिष्यामि । सत्यं प्रतिश्रृणोमि । कथयतु भवान् ।

—'माया' इति न काऽपि अस्ति इदानीम्

— तर्हि···??

—यदा यमुनायाः पतिः दिवंगतः तदा यमुना अन्तःसत्त्वा आसीत् ।

—ततः ?

—तदनु पतिवियोगेन सा स्थितिविधुरा संजाता । यदा प्रसवसमय आगतः तदा भगिनी मे अत्यन्नं पीडिताऽभूत् ।

—ततः किमभूत् ?

—ततः एका तनया सम्भूता । आत्मजां विलोक्य सा हृष्टा । परं मूर्च्छिताऽभवत् ।

—कन्या तु···।

—कन्या इयं कियत् क्षणानन्तरं दिवंगता । यमुना तदा तथापि अचेतना आसीत् । यदा सा चैतन्यं लब्धवती तदा कन्यामेव अन्विष्टवती ।

—भवान् किं कृतवान् तदा ?

--अहं निरुपाय आसम्। तथापि तां सान्त्वयितुं मया यत्नः कृतः। उक्तं च मातुलः (मम अनुजः) कन्यां गृहीत्वा गृहं प्रस्थितः। सा अधुना मातुलगृहे स्वस्थाऽस्ति।

--भवतां भगिनी तत्र न गतवती ?

—तदनु अनेकदिनपर्यन्तं सा शय्याशायिनी अभवत्। कुत्राऽपि गन्तुं तस्या सामर्थ्यं नासीत्। तथापि कन्यां मे पश्यानि कन्यां मे पश्यानि" इति प्रलप्य सा व्यथिता अभूत्।

— भवान् किं कृतवान् ?

—अहं तु दिनद्वये दिनत्रये वा वहिर्गत्वा सायंकाले प्रत्यागम्य वदामि स्म,

—'कन्यायाः नामकरणं संजातम्। सर्वे तां 'माया माया'…इति वदन्ति तन्नाम्ना च ताम् आकारयन्ति। सा अधुना सुन्दरी लक्ष्यते। एवं वचनच्छलनया नाना विबोध्य तां सान्त्वयामि स्म।

—अद्यापि तथा…?

—हूँ। न माया वर्तते। न वा मातुलगृहमस्ति। केवलं कथा। केवलं वचनवञ्चना…।

चरकः दीर्घश्वासं पर्यत्यजत्। गोविन्दः कथामुपसंहर्तुम् उपक्रान्तः।

—एवं 'माया माया' प्रलप्य सा विकृतमस्तिष्का संजाता। समयश्च आवां वृद्धपितवान्। तस्याः तु मायाचिन्ता। मम च अन्नचिन्ता। भवन्निकटे चमत्करः केवलमावयोः सम्बन्धः।

गोविन्दः वाष्पभूयिष्ठः। चरको गम्भीरः। यमुना सुप्ता। तामसी क्षेपीयसी। भग्नांशः गर्भविभुः।

चरकभावनातो माया अपसारिता।

इत्थं जीवनेऽपि भवति। कदा कदा मरीचिका सखीयति। शून्यः प्रियः संजायते। आशासु, अभिलाषेषु, आवेगेषु च प्रियाकृतिः हृदयामालिङ्गति। प्रीतये मनसि दौर्बल्यं सृजति। ततो नयने आत्मीयं भवति केवलम् आकृतेः अवतरणम्। अत्र अवतरणं अत्रैव आलिङ्गनम्। आलिङ्गने च शान्तिः अमृतमाहरति।

आत्मानमवसादयति चरकः। अनुभवति च, स्वयं यथा सः वर्तिविकारी प्रदीपः। प्रकाशः अनुतप्तः। अनुतापमयं च भग्नांशविपिनम्। तस्य कल्पना अद्य शिथिला। प्रथमवारं च कर्मकुण्ठा तस्मिन विघ्न विलासिनी।

इतस्ततो विचरन्ती यमुना चरकमुपगता ।

—चरक ! चरक…! इदानीमपि सुप्तः ?

— नहि…नहि…।

—किम् अस्वस्थः ?

—नहि ।

—तर्हि ?

—अद्य आलस्यमनुभवामि ।

—किमर्थम् ?

चरकः नीरवः ।

—अधिकपरिश्रमे कदापि-कदा इत्थं भवति ।

चरकनयने उन्मादिनी यमुना केवलं वचनवञ्चनायां जीवति । अद्यापि जामातृरूपेण तं वरयितुं सा भावविह्वला । मायार्थं गृहनिर्माणाय तस्या योजना अपि भूयसी । चरकः तस्याः पुत्रः जामाता… सर्वोपरि रक्षकः…। अतः तस्मिन् ममता अपि तथा वरीयसी ।

सा स्तोकं विहस्य पुनरवदत् ।

—यदा माया आगमिष्यति तदा सर्वम् आलस्यादिकं परित्यक्तव्यम् । अन्यथा सा कुप्येत् । एषु न तस्या अभिरुचिः ।

सानन्दं यमुना वहिरागता । अपश्यत् च, मार्गे ज्योतिषो गच्छति । सा तारस्वरेण शब्दापितवती ।

—अये ज्योतिषमहाप्रभो ! आगच्छ…आगच्छ । बहुदिनं गतम् । तथापि तव दर्शनं न मिलति ।

— किं वा करोमि । उदरनिमित्तं तु बहुस्थानं गन्तव्यं भवति । सर्वदा तव द्वारे उपविश्य किं वा प्राप्स्यामि ?

—अरे…, आगच्छ ! अहमपि दास्यामि ।

ज्योतिषः साग्रहम् आगतः। मन्दिरस्य चत्वरे उपविष्टः । पुस्तकादिकं निरकासयत् । यमुना एकपार्श्वे यष्टिं निधाय उपाविशत् ज्योतिष उपनेत्रं शिथिलीकृत्य अवदत् ।

—वद ! का समस्या ?

अद्याऽपि माया नागच्छति । इदानीं तु तस्या विवाहवयः । वरो निश्चितः। विवाहयोगं पश्य ।

—अधुना तु कालः अशुद्धः । केन प्रकारेण विवाहः स्यात् ?

—न इदानीम् । अन्यदा कदा योगः अस्ति चेत् तन्निश्चयं कुरु ।

—भवतु कन्याया जातकमानय ।

जातकं तु गोविन्दनिकटे । स इदानीं वहिर्गतः ।

—र्तिह केन प्रकारेण वदिष्यामि ? कन्याया यदि रविशुद्धिः गुरुशुद्धिः च न स्यात् र्तिह विवाहप्रस्तवोऽपि न कर्तव्यः । अन्यथा महती हानिः स्यात् ।

—भवतु । मम अधुना का दशा ?

—तव तु शनिमहादशायां राहोः अन्तर्दशा । कालो न कुशलः । वर्षाकालानन्तरं ते शुभकाल आगमिष्यति ।

—र्तिह विवाहव्यवस्था ?

—अधुना माऽस्तु । गोविन्दभ्राता आगच्छतु । जातकं द्रक्ष्यामः । तेन सह च परामृश्य किमपि करिष्यामः । भवतु···, कालविलम्बं मा कुरु । विसर्जय माम् ।

यमुना तण्डुलमानीय ज्योतिषस्य प्रसारिते उत्तरीये निगालितवती । ज्योतिषः आशिषं व्यतरत् ।

—मङ्गलं करोतु भगवान् । भवतु, भगिनि ! पुनरागमिष्यामि । इदानीं तु बहुस्थानं गन्तव्यम् ।

मङ्गलं भगवान् विष्णुः । मङ्गलं मधुसूदनः । मङ्गलं पुण्डरीकाक्षः । मङ्गलं गरुडध्वजः । एवं पुनः पुनः उच्चारयन् ज्योतिषः पूर्वसरणिमुपस्थितः । चरणे चञ्चला गतिः । मुखे मङ्गलवाणी । स्कन्धे दोलायते याच्ञाया जातकम् । मनसि च संसारस्य कुशलाकुशलदशा ।

सहसा खण्डजलदः छायामतनुत । चरकः चञ्चलः । अद्य सूचीसमीपे हृदयमुन्मोचयिष्यति । आवेगस्य अवसानं भविष्यति । अनुतापः अपैष्यति । अग्रे अद्य नवीनपथः । अपि लक्ष्यमिभनवम् । योगवियोगयोः मिश्रपथे गतिधारा च अननुबन्धिनी ।

ततो विद्योतिता विद्युत् । आकाशः वज्रमयः संजातः । वृष्टिः धारावाहिनी अभूत् । पवनप्रवाहो बहुगुणितः । सर्वत्र केवलं धारा । केवलो वारिपथः ! तथापि भग्नांशो नगायते ।

चरकस्य कार्यं प्रथमवारम् अद्य प्रतिहतम् । स उपविष्टः । दूरतो लक्ष्यते गोविन्दः । पुराणस्तुतिम् उद्धरन् गायति । स्तुत्यर्थे स्वयं तन्मयो भवति । हसति·· विलपति · । आत्मनः सहभावं समन्वयति । पुनश्च कर्मरचनायां शरीरं प्रपञ्चयति । शरीरस्पन्देषु वारिधाराम् अनुकरोति स एव अवचेतननादः···स्याम्···अभूवम् · भविष्यामि···।

चरकः चमत्कृतः। किमयं विकृतमस्तिष्कः यथा यमुना ? सम्भवेत्। विकृतिरपि वंशानुक्रमिका। वंशानुक्रमिकश्च रोगः। चरमे वयसि अस्मिन् रोगोऽयं अनयोः पुरतः प्रपञ्चं कल्लोलयति। एतदर्थं विपाकवयो लोलुपम्। अवचेतनमनश्च कृपणम्। परिणते हृदये न पुनः आत्मविश्वास आधेयो भवति। एतन्निमित्तमेव यमुना आश्रयमन्विष्यति। गोविन्दश्च गृहनिर्माणे व्रती। नूनं गोविन्दः विकृतमस्तिष्कः। अस्य निदानं तस्य वंशः तस्य च वयः।

प्रकोष्ठस्य वहिः उपविश्य चरकः स्थाणुः। नितरां चिन्तामग्नः। सम्मुखे वृष्टिधारा। पश्चात् प्रकोष्ठे शून्यता। परितो विन्दूनां तुमुलकोलाहलः। मनसि मनाक् विरागः। हृदये सामान्यविरहः। कल्पनायां तथापि सूची अरण्यनर्तकी।

वृष्टियवनिकायां गोविन्दः चरकं पश्यति। सत्यम्, अयं विकृतमस्तिष्कः। अन्यथा कथं तत्र एकाकी उपविशति ? हसति··· प्रजल्पति···? इदानीं तु असमयः। सर्वतः कर्मणो विरतिः। विश्रामसमयेऽस्मिन् अत्र आगम्य आलापः कर्तव्य। वृद्धं विहाय को वा अत्र विद्यते ? कुतो वा लज्जा ? यमुना तु पीडिता। गतदिनात् शय्याशायिनी। सः वैद्यः। अवश्यमत्र आगम्य किमपि तेन प्रष्टव्यम्। निकटे स वर्तते इति अस्माकम् आशा महती। केवलम् औषधिं दत्त्वा तद्दिने विमुखतया प्रस्थित। अवश्यम्, अद्य वृष्टिः भवति। तथापि ? अथवा सर्पः परकृतं गेहं प्रविश्य सुखमेधते ?

यमुना पीडिता। निकटे कोऽपि नास्तीति सा अतिशयम् असन्तुष्टा। यद्यत्र माया स्यात् नूनं सा असेविष्यत। सा कन्या। मातरि ममता तस्या नूनमधिकतरा। किन्तु कुत्र सा ? गोविन्दस्तु सदा पूजाकर्मणि व्यापृतः। यदा माया कथाप्रसंगेन आयाति तदा इतस्तत कथयति। कपटमाचरन् इव लक्ष्यते। सदा निजचिन्तायां मग्नः। चरकश्च अद्यावधि न जामाता। स तु वैद्यः। वैद्य एव। केन प्रकारेण वा आगम्य ममतां प्रदर्शयेत् ? पुनश्च न तथा स आग्रहं प्रकटयति। सत्यम्, नूनं जनो मत्स्यः। मत्स्यः जले निवसति। परं जलं पीत्वा जीवति इति न कोऽपि जानाति। तथैव सर्वे निजचिन्तायां निमग्नाः, यथा चरकः। परम्, उपरि सामाजिकाः उपकारपरायणाः। एतादृशः को वा कं पृच्छेत् ? पुनश्च सम्वोधने न कोऽपि शृणोति। वारम्वारम् अनुरुद्धोऽपि न कश्चित् समीपम् आयाति। गोविन्दः

पूजाचत्वरे स्थावरः। चरकश्च निजप्रकोष्ठे स्थाणुः। किम् उभावपि विकृतमस्तिष्कौ ?

सर्वं परीक्षितम्। शरीरं विश्लेषितम्। प्रत्यङ्गं निरीक्षितम्। प्रत्यवयवं च स्पर्शसातकृतम्। देहस्य प्रतिस्तरं च अन्वीक्षितम्। तथापि मनो न तृप्तम्। अद्य कामना अधिका। लोभोऽपि महान्। पिपासाऽपि भूयसी। किमर्थम्…? किमर्थम् इतः अधिकम् ? ततोऽपि अधिकम् ? अधिकायितुम् इच्छति मनः।

पुनः तया सह साक्षात्कार आवश्यकः। मुहुश्च आलापः अपेक्षते। पुनर्नयनमिलनं प्रयोजनं भवति। अद्य संचरणं चिरतरायते प्रतीक्षाऽपि विनोदिनी संजायते। परितः केवलं साहस्थ्यस्य झराञ्जलिः…।

वृष्टिः विरता।

लघुविपनं प्रसन्नम्। वारिपथः योगी। कर्दमः समतलायते। उच्चस्थानेषु बालुका आसन्नप्रसवा। निम्नस्थलीषु गतवृष्टेः ह्रस्वझरी तथापि वेगवती। पुनर्मनः उत्सहते। भावनासु सूची एव वलयीभवति।

चरकः वहिर्गन्तुम् उद्यतः। समयेऽस्मिन् कश्चित् जन उपस्थितः। सरलोऽयं भीत इव लक्ष्यते। प्रणम्य सः अभाषत।

—महाभाग…!

—किम् ?

—सूची मां प्रेषितवती।

चरकः आश्चर्यान्वितः।

—सूची…?

—हँ…, सूची।

—किमियं प्रतिवेशिनी ?

—सा भवन्तं सम्यक् जानाति।

—भवतु। किमर्थं प्रेषितवती ?

—तस्या माता मीनाक्षी…

—हँ…, किमभूत्…?

—दिनद्वयात् ज्वरेण पीडिता।

—तर्हि, भवान् औषधं नयतु।

—नहि।

—किमर्थम् ?

—मया सह भवान् आगच्छतु।

—ओ···, एषः तस्या निर्देशः, मन्ये ।
—भवान् तु जानाति सर्वम् ।
चरकः मनाक् अहसत् । कियान्न सरलोऽयं जनः ?
—भवतु, अग्रे चलतु भवान् ।

उभौ चलतः । इयमेव सा वीथिः । अन्धकारो रम्यः । खद्योतिकाया ज्योतिरत्र संध्यायाः परिचयं करोति । इयमेव जन्तूनामाश्रयस्थली इति सर्वदा ध्वनिविचित्रा जनान् विज्ञापयति । परिवेशोऽत्र खाद्य-खादकभावं वर्धयति । तथापि जीवनमिह सहभावीयम् । परं जन-वचनेषु स्थानमिदं पिशाचशाला । अत्रैव निशीथे कालपुरुषः सर्वान् आह्वयति । ब्रह्मराक्षसः राजा संजायते । अतृप्तात्मा प्रजामहोत्सवम् आयोजयति ।

—इदं तस्या द्वारम् । उपसर्पतु ।

एवं कथयन् ग्रामीणः अलिन्दे स्थितोऽभूत् । चरकः किंचित् विचलितः । सहसा च नेत्रकुञ्चनं कृतवान् । गृहमिदं जलमयम् । एकपार्श्वे निहिता रज्जुमयी खट्वा । तत्र स्वपिति सूचीजननी । मीनाक्षी शुष्कमुखे तस्याः पीडा आकृतिमती । मुद्रितनेत्रकोणतः कर्णपर्यन्तं विशुष्का लोतकधारा सुस्पष्टा । चरकमनसि मनाक् आत्मीयता मनाक् विषादः ।

खट्वायाः शेषपार्श्वे विषण्णा सूची जानुपर्यन्तं वसनमुत्थाप्य दण्डाय-माना । तले जलकेलिः । उपरि छिन्नछदि । चरकः क्षणं तामपश्यत् । मलिनजले तस्याः चरणद्वयं न दृश्यते । छिन्नमलिनवसने च जघनं तस्याः किंचित् विमुक्तम्·· किंचित् विलुप्तम् । चरकः तस्या मुखम् अपश्यत् ।

विषण्णा सूची अरुणायिता ।

चरकः मीनाक्षीकपालं संस्पृश्य सम्बोधितवान् ।

—मातः···! मातः···!

मीनाक्षी नयनम् उन्मोचितवती ।

—अहं वैद्यः, मातः ! अहं चरकः ।
—चरकः···? प्रतिवेशी···?
—हँ··, मातः !

मीनाक्षी नयनद्वयं सजलमकरोत् ।

—त्वदर्थम् औषधमानीतम् ।

मीनाक्षी शनैः उपविष्टा। चरकस्य करं धृत्वा च विलपिमारभत। मीनाक्षीविलापस्य अन्तराले सूची एव कारणमिति चरकः सम्यक् आकलितवान्। सः तद्विलोमयितुम् अयतत।

—मुखमुन्मोचय। औषधं पाययामि।

औषधं पीत्वा मीनाक्षी आश्वस्ता प्रसन्ना च अभवत्। चरकः पुनः दिनद्वयार्थम् औषधिं सज्जीकृत्य तस्या उपधाननिकटे स्थापितवान्। सूचीम् अवलोक्य अवदत्।

—पश्य, दिवसस्य द्विः दातव्यम्। प्रभाते.. सायंकाले च। हुँ…, मातः! मम किमपि वक्तव्यम् अस्ति।

— कथय।

—इतः परं गृहमिदं परिवर्तय। अन्यथा सदारोगः आविर्भवेत्।

—किं वा कथयामि? यदर्थं मया चेष्टितं तद्गृहे त्वम् इदानीं निवससि।

—किमत्र तात्पर्यम्?

—गृहार्थं गोविन्दभ्राता बहुवारम् अनुरुद्धः। परं सः किमपि न श्रुतवान्। शृण्वन्नपि किमपि न कथितवान्। अतो वयं जले निसीदामः।

—एवं वा विषयः? तर्हि मा चिन्तय। गृहव्यवस्था मयि न्यस्ता। अहं च तं विबोध्य सर्वं करिष्यामि।

—भवतु, …, भगवत इच्छा…।

—अहं प्रतिशृणोमि। चिन्ता माऽस्तु। औषधिः सेव्यताम्। अहं श्वः आगमिष्यामि। नमस्ते…।

चरकः सूचीमुखं विलोकितवान्। विषण्णा सूची अञ्जलिं विधाय नमस्कृतवती।

नमस्ते…।

मलिनं वसनं तस्या जानुतः अवतीर्य मलिने जले आविलीभूतम्। क्रमशश्च आविलं जलं जानुपर्यन्तं संक्रमितम्। ततः पादतो जानुपर्यन्तं केवलं वसनस्खलनं…केवलमार्द्रता केवलं मलिनता।

चरकस्य दृष्टिः स्थिरा इयं सा सूची…?

चरकः प्रत्यागच्छति। मानसे तस्य तदेव दृश्यम्। तदेव जलम्। सैव रज्जुमयी खट्वा। जानुपर्यन्तं वसनमाकुञ्च्य कातरकरयुगले तदुत्थाप्य दृढं तद्धृत्वा च दण्डायमाना सा सूची। इयं सा सूची?

भग्नांशप्राचीरस्य अपरपार्श्वे असम्यक् परिलक्षिता हितैषिणी ? अनुच्चवचनोपचारे नितरामरुणा··· ?

चरकः समवेदनासिक्तः। हृदये तस्य आत्मीयता प्राणमयी। अद्य एकाङ्के, तस्य द्वैतस्य अनुबन्धः । परम्, अविभागस्य मिश्रसरणिः । समवायस्य अयुतसिद्धिः। समुदायस्य समष्टिसामग्री। संयोगस्य आधेयता । अद्यप्रभृति तस्मिन् विरहो निष्प्रतियोगी । निरनुयोगिनी च विकल्पकल्पना ।
निःशून्यः अभावः सर्वस्य प्रतिभूः ।

गोविन्दः ध्यानस्थः। धूपधूमेषु निष्णाति वन्दनपद्धतिः। दीपशिखायां प्राचीनसंकल्पः तथापि अखण्डः। प्रणवप्रतीकेषु शुभक्रान्तिः मार्गं मृगयति । तथ्यस्य शुभमुक्तिं कामयते भग्नांशः। तथापि सत्यं प्रकाशं न वितनुते । अवशिष्यते तथापि तत्त्वम्··· अनेकम्··· पुष्कलम्···।

विनयी चरकः गोविन्दमुपसृतः । एका निर्लोभहास्यरेखा क्षणमखेलत् गोविन्दस्य अधरधारे । चरकः सशङ्कमनुरुद्धवान् ।
—अहं किमपि प्रष्टुमनाः ।
—पृच्छ ।
—एकदा प्रकोष्ठेऽस्मिन् निवस्तुं सूचीमाता भवन्तम् अनुरुद्धवती ?
—हँ, किमभूत् ?
—भवान् ताम् अवारयत् ?
—हँ···।
—किमर्थंम्···?
—गृहमिदं तु परदेशिनां कृते ।
—किं सा···
—साऽपि परदेशिनी ।
—तर्हि···?
—पश्य, चरक ! सः कालो विगतः। अनुदिनं दैन्यं वर्धते । अस्मिन् समये च उदरपूर्तिरपि न भवति। एतदर्थं भग्नांशस्य स्खलत्पाषाणान् संगृह्य गृहमिदं निर्मितं मया । आशा अस्ति —अधिक भाटकं मिलिष्यति ।
—सूचीमाता किं न दास्यति ?
—तस्याः सामर्थ्यं कुतः ?

—वृद्धकालेऽस्मिन् भवताम् इयान् लोभः ?
—चरक ! अभिप्रायो मे न ज्ञातः।
—सर्वं ज्ञातम् ।
—तर्हि, त्वमावयोः अनशनेन मरणमिच्छसि ?
—मैवं वदतु भवान् ।
—त्वं न जानासि । भग्नांशेऽस्मिन् जीवनं व्यतीतम् । एकदाऽपि सुषुप्तिः नाभूत् । पुनश्च, तदाऽयं भग्नांशः गृहमासीत् अधुनाऽपि तथा । परिस्थितिरद्य तु भिन्ना । तदानीं जनानां विश्वास आसीत् । अतः यथेच्छं दानं कृतवन्तः । अधुना विश्वासो गतः । अतः पूजाया महत्त्वं नास्ति । दानार्थमपि करुणा नास्ति । सर्वे वणिग्वृत्तिम् आद्रियन्ते । अतः सर्वेषां धनमेव जीवनम् । अस्माकं तु उपवासो भाग्यम् ।
—तर्हि···?
—परिश्रमस्य मूल्यं को वा दद्यात् ? एतदर्थमेव गृहमिदं मे पुत्रः·· पत्नी···परिवारः···सर्वस्वम् । यावत्कालम् इदमस्ति तावतकालं कोऽपि परदेशी आगत्य अत्र निवसेत् । तस्य च भाटकेन अवशिष्ट-जीवनमावयोः अत्रैव अतिवहेत् ।
—भवान् समीचीनं वदति । परम् ···
—पश्य, चरक ! मीनाक्षी जीवतु । अहमपि जीवेयम् । इयं मे आशा ।

विपर्यस्तभावेन गोविन्दः उत्थाय वहिरागच्छत् । चरकः मनसा खिन्नः । किमस्य समाधानम् ? सर्वेषां दृष्टिः चरकोपरि । सकल-दीनतायां चरकः अत्र साधीयान् धनाभासः । एकत आशा··· आत्मीयता । अन्यतः प्रतिश्रुतिः संप्रीतिः···आकांक्षा ··। उभयतः तस्य मङ्गलकामना । परं कस्य वचने प्राधान्यमारोपयिष्यति ? कुत्र वा गुरुत्वम् अधिकतरम् ? सान्त्वना कस्मिन् पक्षे वा श्रेयसे···? अमावास्या निशा गम्भीरा ।

गोविन्दः शय्यायाम् आलुण्ठितः । निमीलितनयने जृम्भते क्षयिष्णु-शिला । तत्र च हसति मायायाः मिथ्याप्रतिमा । उन्मादिनी यमुना निजस्वप्नम् अपैतुं न ददाति । उन्मत्तः चरकः मनाक् प्रकृतिस्थः । गोविन्दः मनसा अहसत्—कालस्य महाकवले केवलीभवनमिह अवधारितं भाग्यम् ।

प्रभातस्य कमनीयस्पर्शमावहन् चरकः गोविन्दद्वारे अद्य उपस्थितः। पक्षिणां सकालकाकलिः मुकुलकेलिषु विमथ्यते। भग्नांशचूडायां पताका अस्थिरा।

—महाभागः ! महाभाग !

—कोऽयम् ? चरकः ?

—हँ कपाटमुन्मोचयतु।

कपाटमुन्मोच्य गोविन्दः सहसा चरकस्य सज्जीभूतं वेशं दृष्ट्वा प्रसन्नः संजातः।

—क्व इदानीम् ?

—अद्य मुख्यकार्यालयं प्रति गन्तव्यम्।

—किमर्थम् ?

—आगमनात् मासत्रयं व्यतीतम्। औषधादयः समाप्ताः। पुनः तत् सर्वम् आनेतव्यं खलु !

—कुतः··?

—अस्माकं मुख्यकार्यालये सर्वं सन्निहितमस्ति। तत्र गत्वा आनेष्यामि।

—एतदर्थं कियद्दिनमपेक्षते !

—एक एव सप्ताह आवश्यकः।

—इयद्दिनम् ?

—कार्यान्तरमपि अस्ति। तदपि संपादयितव्यं खलु ?

—भवतु। शुभानि भवन्तु। शीघ्रं प्रत्यागन्तव्यम्।

—नूनम्। नूनम्। यमुनामाता, मन्ये, सुप्ता। तस्यै मे प्रणामो निवेदनीयः।

—भवतु।

—प्रकोष्ठस्य कुञ्चिकां नयतु।

—नहि···, नहि···, तव पार्श्वे तिष्ठतु।

—अहम् इतस्ततो भ्रमिष्यामि। यदि कुत्र निपतेत्···।

—तर्हि···भवतु।

चरकः पुरः सरति। मनसि किंचित् विस्मृतिः। किंचिच्च स्मृतिः। भावनायाम् एकतः संजीवनी। अन्यतो जानुपर्यन्तं वसनमुत्थाप्य दण्डायमाना सूची। सैव रज्जुमयी खट्वा। सैव पीडिता सूचीजननी। विस्मृतिषु केवलं भाटकम्,·· गृहम् · गृहार्थं मोघा याच्ञा···दैन्यवणिग्वृत्त्योः संघर्षः सहवसतिश्च।

चरकः समाधानं न प्राप्तः। स रेलस्थानं संप्राप्तः। रेलयाने च उपविष्टः। परमनुभवति, सैव उन्मादिनी यमुना तं प्रतिबध्नाति। मायाम् उदाहृत्य बहुशो विबोधयति। चरकः चिन्ताशीलः। यमुना उन्मादिनी। तस्या विकृतिम् उपशमयितुं नूनं कति परदेशिनः चरका आगमिष्यन्ति। तस्या 'माया' जाले निपत्य आत्मीया भविष्यन्ति। सा नूनम् इमं चरकं विस्मरिष्यति। परं सूची ? अवाध्यनयनपुरतः जानुपर्यन्तं वसनमाकुञ्च्य तथापि सा नृत्यरता। तथापि सा विह्वला हितैषिणी ···।

अतीतं दिनसप्तकम्।

न कोऽपि सन्देश अद्यावधि आसादितः। गोविन्दः सन्देहापन्नः। किं चरकः पुनः परदेशी संजातः? अथवा व्यापारे विलम्बः संजातः? कार्यं निर्वहन् आश्वस्त्या आलस्यवशो वा ?

यमुना पुनरद्य अस्वस्था। औषधिनिमित्तं पुनः क्व वा गन्तव्यम् ? क्व वा परदेशी अन्वेष्टव्यः ? प्राक् तु वचने तस्या केवलं 'माया' आसीत्। इदानीं पुनः मायया सह चरकोऽपि श्रवणपेयो भवति।

गोविन्दः निःसहायभावेन भग्नांशं पश्यति। भग्नांशस्तु अवलये तल्लीनः। न पुनरिह काऽपि जनश्रुतिः! न वा काचित् लोककथा। पुरतः केवलं सत्यं ··· क्षयः··· अवलयः ···। नात्र आषाढयामिनी। न वा मेघमेदुरो वासरः। प्रलयः स्नेहशीलः। अयमेव विपाकपिङ्गलपरिणामः। ···आरम्भसमापनयोः नागबन्धः। अयं च हताशायाम् आशासंकेतः ···शान्तेरशान्तेश्च निजविमूढसमन्वयः।

—गोविन्द ··! गोविन्द···!

यमुना वितृष्णतया सम्बोधयति। गोविन्दः प्रकृतिस्थः सन् उत्तरति।

—वद···! किमिच्छसि ?

—चरकः अद्यापि न प्रत्यागतः ?

—नहि।

—कदा आगमिष्यति ? किमपि पत्रं दत्तं वा ?

—नहि, तस्य बहु कार्यं वर्तते। तत् सर्वं संपाद्य आगमिष्यति।

— भवतु। शरत्पूर्णिमा निकटायते। तदा अवश्यं मायाम् अत्र आनय। तदानीं चरकोऽपि उपस्थितः स्यात्। उभयस्य साक्षात्कारः प्रथमतो भवतु।

—सर्वं करिष्यामि । न किमपि चिन्तय ।

यमुना आश्वस्तिमनुभूय विरता । गोविन्दः पूर्वगत्या स्वस्थानमुपगतः । पूजाचत्वरे आवर्जनां परिष्कर्तुम् आरब्धः ।

—गोविन्दभ्रातः ! गोविन्दभ्रातः…!

गोविन्दः स्वरं निशम्य व्यजानात् । इयं मीनाक्षी । चरको नागमिष्यतीति विभाव्य पुनः गृहार्थम् अनुरोद्धुम् आगता । गृहेऽस्मिन् तस्या दृष्टिः मूलतो वर्तते । अद्यापि आशा तस्याः पूर्ववत् हरिता । अनुरोधश्च विनयनम्रः ।

गोविन्दः समकेतयत् ।

—आगच्छ भगिनि ! आगच्छ…! अहं पूजाचत्वरे ।

मीनाक्षी उपसृता ।

—भ्रातः ! चरको न दृश्यते ? कुत्र गतः ?

—मुख्यकार्यालयम् ।

—कदा आगमिष्यति ?

—न जाने ।

—तर्हि ?

—तन्निकटे कार्यमस्ति वा ?

—नहि ।

—मन्निकटे ?

—नहि ।

—तर्हि…?

—कार्यान्तरम् आसीत् । तदर्थम् आगता । भवतः शब्दं श्रुत्वा अत्र उपस्थिता । चिन्तिता च,…गच्छानि पश्यानि…किं वा आयोजयति भ्राता शरत्पूजार्थम् ।

— एवं वा ? भवतु भवतु । अन्यत् सर्वं कुशलं नु ?

—हुँ तथैव । शरत्पूर्णिमा निकटायते । सूचीनिमित्तम्…।

—शरत्पूजा तु तासामेव ।

—तदर्थं चिन्तिताऽहम् । गच्छानि…पश्यानि…यदि किंचित् कुत्र वा सम्भवेत् ?

—अयि ! उपविश नु ।

—नहि, भ्रातः ! विलम्बो भवति ।

—भवतु । याहि, एवं कदा कदा आगच्छ…।

मीनाक्षी प्रत्यावर्तते। मनोवचनं वक्तुं सा समर्था नाभूत्। चरकस्य प्रतिश्रुतिः सम्मुखे अपुष्पायते। सूचीचरकयोः अन्धानुबन्धे केवलं सा विमथ्यते। उभयस्य आद्यन्तप्रत्याहारे सा तु मध्यवर्णा अङ्गीकृतिरेव। तथापि कन्यार्थम् अग्रे पुरःफलानि···एका पतिंवरा रजनी···शरत्-पूर्णिमा।
शुक्लपक्षः अद्य पूर्णतां प्राप्स्यति।
अद्य सर्वं नूतनम्। वसनं नूतनम्। भूषणं नूतनम्। भोजनमपि किमपि नवीनम्। साक्षात्कारोऽपि नवीनजनेन सह। सर्वोपरि कामना नवीना। परं पुरातनो भग्नांशः। पूजा च तथापि निर्नवा।

गोविन्दः निविष्टः। प्रतीक्षारतः पूजावसरेऽस्मिन् परदेशी आगमिष्यति। गोविन्दस्य पूजान्तराले तथापि जिजीविषायाः रहस्यं पुनर्नवायते। भाटकीयमनोवृत्तिश्च तथापि लोलुपा। शाश्वतयाजनं परिहाय तस्य प्रणवः तथापि पार्थिवः। सः वहिर्गतवान्।
– हे यियासो ! हे पिपासो ! जिजीविषाजीवनयोः दूरता अद्यावधि न त्वया आकलिता···।

गोविन्दः पश्चात् अपश्यत्। स एव विविक्तदेवालयः अवलये निमग्नः। इदं च तस्य अन्तर्वचनम्। इदमेव प्रतिध्वन्यते तस्य मनसि। गोधूलिवेला आह्लादिनी।
सर्वत्र शरदुत्सवः वन्दनासुन्दरः। वालिकानां केलिकला कज्जल। विलोला। किशोरीणां स्नेहनिह्नुतिषु प्रथमश्रृङ्गारः सङ्गतिप्रियः। सद्यः सीमन्तिनी स्नेहनिमन्त्रणे अद्य स्वतन्त्रा। वृद्धाया जरदनुभवे वेलेयं विनोदवाहिनी।

प्रतीची पच्यमाना।

ग्रामचतुष्पथः लीलाप्रणयी। तत्र च कुमारीणां स्नेहमेला यथैका सघनकामायनी। सर्वासां मुखे कपालतः कपोलपर्यन्तं चन्दनकुंकुमयोः अनुरागविन्दुः। सर्वासां वसने वर्णच्छटा यथानेका पुनर्नवा ललितलिपि-माला। परस्परसम्बोधने केवलं तृष्णातरला नामावली। विमण्डिता सूची खेलति ··नृत्यति···हसति। गीतिकन्दली च अत्र शाश्वतस्य सन्देशे सुन्दरी।

गोविन्दः मन्दिरस्य अभिमुखम् आगच्छति। निकटे परदेशी। तेन सह जल्पन् सः प्रसन्नः। सः मार्गं निर्दिशति—इत इत आगच्छतु। अनुसरति परदेशी।

अदूरे परदेशी। चतुष्पथम् अभिलक्ष्य सः पुरः सरति। तं विलोक्य सहसा सूची पुलकिता। अनेकदिनानन्तरं पुनरद्य मुखं तस्या अरुणायितम्। सा किंचित् नम्रा अभूत्।

गोविन्देन सह परदेशी स्नेहमेलापार्श्वे एव प्रस्थितः। सूची नयनकोणे तं निरीक्षितवती। परं सर्पादि चकिता विस्मिता··· विषण्णा···। नायं चरकः। नायं तस्या मनोवैद्यः। नायं सः प्रतिश्रुतिसम्पन्नः प्रणयी। अपरोऽयं परदेशी।

सूची एकाग्रतया पश्यति।

परदेशी भग्नांशं प्रापितः। गोविन्दः तमेव प्रकोष्ठम् उन्मोचितवान्। परदेशी प्रकोष्ठं प्रविष्टः।

सूची व्याकुला नितराम् आतुरा सातिशयं प्रगल्भा। विह्वलभावेन सा प्रधावति। अञ्चलं तस्याः पताकायते। वसनं च उल्लोलम्। जानुपर्यन्तं वसनमुत्थाप्य सा चञ्चला।

प्राकारपार्श्वे सूची प्रतिहता विरता वाष्पाकुलिता। नयनपथे तस्या न चरकः। न वा तस्य प्रतिश्रुतिः। न चन्द्रः। न वा चन्द्रिका। केवलं स एव तमोगर्भः भग्नांशः। तदेव सर्पसंकुलं गुल्मारण्यम्। सएव स्नेहलाञ्छितो नाटकीयप्रकोष्ठः।

अन्तरङ्गचित्रकल्पेषु लोचनं शिशिरीकरोति सूची। निकटपल्वले उद्विग्ना टिट्टिभी स्वरसंचारं बहुगुणयति।

शरच्चन्द्रिका सुधास्यन्दिनी। आदिपूजाया अजस्ररतियोजनायां पौर्णमासी स्वादेश्वरी······।

Arvācinasaṁskṛtam (Qly) R.N 34554/79

देववाणी-परिषदा प्रकाशिता ग्रन्थाः

१. भाति मौरीशसम् (डा० रमाकान्त शुक्लः) रु० ६.००
२. सारस्वतसमुन्मेषः (डा० विन्ध्येश्वरीप्रसाद मिश्रः) रु० २०.००
३. श्रीपादसप्ततिः (श्रीपादपराग-व्याख्या) (डा०स्वामिनाथन्) रु० ४०.००
४. श्रीकृष्णचरितम् (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः) रु० ३०.००
५. कूहा (काव्यम्) (डा० उमाकान्त शुक्लः) रु० २०.००
६. सदाशयसमुच्चयः (पं० टी० वी० परमेश्वर अय्यरः) रु० १५.००
७. आभाणकमञ्जरी („ „) रु० १५.००
८. मेघदूत : एक विश्लेषण (डा० देवीदत्त शर्मा) रु० २०.००
९. रघुवंश : एक विश्लेषण („ „) रु० २०.००
१०. अभिज्ञानशाकुन्तल : एक विश्लेषण („) रु० २०.००
११. जय भारतभूमे ! (काव्यम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः) रु० ३०.००
१२. अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्यपरिचयः (प्रथम खण्ड) („) रु० ३०.००
१३. „ „ „ (द्वितीय खण्डः) („) रु० ३०.००
१४. राधाकृष्णरसायनम् (श्री ओट्टूर उण्णि नम्बूदिरीपादः) रु० ४०.००
१५. अभिनवहनुमन्नाटकम् (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः) रु० २०.००
१६. अभागभारतम् (काव्यम्) (श्रीसुन्दरराजः) रु० २०.००
१७. भाति मे भारतम् (काव्यम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः) रु० ४०.००
१८. संस्कृत साहित्य में राष्ट्रिय भावना
(डा० हरिनारायण दीक्षित) रु० १५०.००
१९. साधारणीकरण और समानान्तर चिन्तन
(डा० सुलेखचन्द्र शर्मा) रु० २००.००
२०. अभिशापम् (नाटकम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः) रु० २०.००
२१. रससिद्धान्त और नाटक (डा० सुन्दरलाल कथूरिया) रु० ५०.००
२२. साहित्यकौतुकम् (पं० टी० वी० परमेश्वर अय्यरः) रु० ४०.००
२३. पूर्णकुम्भः (ललितनिबन्धसंग्रहः) (पं० विष्णुकान्त शुक्लः) रु० २०.००
२४. सर्कूतिसप्तशती (डा० शिवदत्तशर्मा चतुर्वेदी) रु० ३०.००
२५. रसदर्शनम् (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः) रु० ५०.००
२६. श्रीबदरीशतरङ्गिणी (काव्यम्) (श्रीसुन्दरराजः) रु० २०.००
२७. सुरश्मिकाश्मीरम् („) („) रु० २०.००
२८. पुरश्चरणकमलम् (नाटकम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः) रु० १०.००
२९. श्रीबदरीशसुप्रभातम् (डा० सी० आर० स्वामिनाथन्) रु० १०.००
३०. महाप्रयाणम् (श्रीकृष्ण सेमवालः) रु० २०.००
३१. पण्डितराजीयम् (नाटकम्) डा० रमाकान्त शुक्लः) रु० २०.००

देववाणी-परिषद्, दिल्ली, ६ वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९.
दूरभाष : ५५३४९९